

Ş.ABDULLAÝEWA, G.ABDULLAÝEWA, G.WELBEGOW

ENE DILI WE OKUW SOWATLYLYGY

Umumy orta bilim berýän mekdepleriň
3-nji synpy üçin derslik

I bölek

*Özbekistan Respublikasynyň Halk bilimi ministrligi
tarapyndan neşire hödürlenен*

Daşkent – 2022

UO'K 811.512.164(075.3)
 KBK 81.2(5Tur)
 A 13

Syn ýazanlar:

A. Hangeldiyewa – Garagalpagystan Respublikasynyň Dörtköl tümeniniň 41-nji umumy orta bilim berýän mekdebiň türkmen dili we edebiyat mugallymy

S. Jumageldiyewa – Garagalpagystan Respublikasynyň, Dörtköl tümeniniň 9-njy umumy orta bilim berýän mekdebiň başlangyç synp mugallymy

O. Gaýlyyewa – Garagalpak dörwlet uniwersitetiniň «Türkmen dili we edebiyaty» kafedrasynyň müdiri fililogiya ylymlarynyň doktory (DSc), dosent

N. Muhanow – Garagalpak dörwlet uniwersitetiniň «Türkmen dili we edebiyaty» kafedrasynyň stažyor mugallymy

G. Allabaýew – Garagalpak dörwlet uniwersitetiniň «Türkmen dili we edebiyaty» kafedrasynyň stažyor mugallymy

Şertli belgiler:

– okamak

– geplemek

– ýazmak

– logiki we döredijilikli pikirlenmek

– diňlemek

– türkmen diliniň düzgüni

– wideo we audio ýazgyny eşitmek (görmek)

– soraglar we ýumuşlar

Abdullaýewa Ş we başg.

Ene dili we okuw sowatlylygy: 3-nji synp üçin derslik/ Ş.Abdullaýewa, G.Abdullaýewa, G.Welbegow. – Daşkent: Respublikan tälim merkezi – 2022. – 144 s.

Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň hasabyndan çap edildi.

Original maket we dizaýn konsepsiýasy Respublikan tälim merkezi tarapyndan taýýarlandy.

ISBN 978-9943-7811-5-3

© Respublikan tälim merkezi, 2022

I BÖLÜM. MEN, SEN, OL WE OLAR

GARAŞSYZLYK MEÝDANY

Daşkentdäki Garaşsyzlyk meýdany Özbegistanda esasy meýdan hasaplanýar. Onuň meýdany 12 gektara deň. Bu meýdan 16 sany mermer sütünden ybarat bolan arka bilen başlanýar. Arkanyň uzynlygy 150 metr, beýikligi 12 metr. Onuň ýokarsynda hoşniýetliligiň, parahatçylygyň we agzybirliгиň simwoly bolan 4 sany leglekli kompozisiýa ýerleşdirilen. Meýdanda köp sanly çüwdürimler, güller we baglar bar. Garaşsyzlyk meýdanynda hemişe dürli güller açylyp, çar tarapa ýakymly ysy ýaýrap durýar. Arkasyndan garaşsyz monumentine barylýan ýola «Ak ýol» diýilýär. Bu ýoluň iki tarapynda güller ekilen alleýalar we çüwdürimler bar. Şol ýol «Garaşsyzlyk we hoşniýetlilik» monumentine eltýär. Bu ýerdäki kompozisiýada Ýer şarynyň üstünde

Özbekistanyň kartasy we eline çaga alyp duran Bagtyýar enäniň heýkeli bar.

Bu ýerde «Gamgyn ene» heýkeli ýerleşdirilen bolup, onuň öňünde baky ot ýanýar. Bir tarapda Senatyň garşysynda Ministrler Kabinetiniň binasy ýerleşýär.

Watanymyzyň Baş meýdanyny seýil edenimizde kalbymyzy buýsanç duýgusy gurşap alýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Siz Garaşsyzlyk meýdanyna baryp gördüňizmi?
2. Arkanyň üstünde nähili kompozisiýa ýerleşen?
3. Arkadan Garaşsyzlyk monumentine barylýan ýoluň ady näme?
4. Garaşsyzlyk meýdanynda ýene-de nähili meýdanlar we binalar bar?
5. Bu söz teksde bar. Ony tapyň.

 Gönükme 1. Ýokardaky tekstden birinji, ikinji sözlemleri depderiňize göçürüp ýazyň. Her sözdäki çekimli we çekimsiz sesleri aýdyp beriň.

 Gönükme 2. Teksti okaň. Soňky iki sözlemi depderiňize ýazyň. Çekimli sesleriň aşagyny çyzyň.

Biziň Watanymyz

Biziň ýaşayan gözəl diýarymyza Özbekistan diýip aýdylýar. Watanymyz enemiz ýaly ezizdir. Çünki biz Watanymyzyň gujagynda gülläp ösýäris. Şol sebäpli hem biz Watanymyzy enemiz ýaly söýýäris we gadyrlyýarys.

Gönükme 3. Tomusky dynç alyş wagtynda bolup geçen iň gyzykly wakany aýdyp beriň we 3-4 sany sözlem bilen ýazuw arkaly beýan ediň.

WATAN NÄME?

Her bir adamyň Watany bolýar. Adam nirede doglan bolsa şol ýurt onuň Watany diýilýär. Esasan hem, çagalygyň we ýaşlygyň geçen ýerler göwnüňe ýakyn bolýar. Adamy bu ýerler bilen iň mähirli we ýyly duýgular baglaýar.

Watan bu diňe bir doglan ýeriň däl. Watan – bu mähriban obaň, maşgalaň, garyndaşlaryň, dostlaryň we tebigatdyr. Dünýäde sen doglan we ýaşlygyň geçen ýerden mähriban ýer ýok. Kimdir Fransiýada, kimdir Ispaniýada doglan. Sen bolsa Özbekistanda doglan. Bu seniň Watanyň. Watan – bu biziň buýsanjymyz.

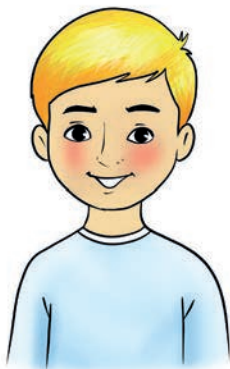
Özbekistan bagrygiň diýar. Biziň ýurdumyzda 130-dan köpräk milletiň wekilleri bir agzybir maşgala bolup ýaşap

gelyär. Özbekistanyň tebigaty örän owadan. Bu ýerdäki daglar, derýalar, tokaýlar, aňry-bärisi görünmeýän jülgeler we çöller ajaýyp! Ýurdumyzyň topragynda gazylyp alynýan baýlyklar köp: nebit, gaz, kömür, gymmat bahaly daşlar.

Her kime öz ýurdy eziz. Bize mähriban Özbekistanymyz eziz.

?! Soraglar we ýumuşlar:

1. Siziň Watanyňyz nire?
2. Siz Watanyňyzy gowy görýärsiňizmi?
3. Aşakdaky ýaşytdaşlaryňyzyň Watany nire?

Ýadyňyzdamy?

Çekimliler – 9 sanydyr: a, e, ä, i, o, ö, u, ü, y.

Çekimsizler – 21 sanydyr: b, ç, d, f, g, h, j, ž, k, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, w, ý, z.

Gönükme 4. Berlen tekstden baş bogunly sözlerden on sanysyny tapyň we bogna bölüp, depderiňize ýazyň. Çekimli sesleriň aşagyna bir çyzyk, çekimsiz sesleriň aşagyna iki çyzyk çyzyň.

Gönükme 5. Goşgyny okaň. Rifma sözleri aýdyň.

Bu meniň Watanym – bu meniň ýurdum

Säherler oýanyp,
Bilbil sesine,
Bakýan Watanymyň
Belent – pesine.

Ýüzümi ýelpeýär
Mylaýym ýeller.
Ýelleri ýelpeýär
Al-elwan güller.

Bir ýanym mes kanal,
Bir ýanym sähra.
Topragynda müňläp
Ir-iýmiş ösýär.

Durmuşymyz aýdyň
Güneşden, nurdan.
Bu meniň Watanym
Bu meniň ýurdum.

(N. Baýramow)

Gönükme 6. Berlen sözlerden peýdalanyp, sözlem düzüň.
Ýazan sözlemiňizdäki çekimli harplaryň aşagyny çyzyň.

Mugallym, galam, kitap, nar, oylan.

SALAM MEKDEP

Tomus geçdi. Geldik ýene.
Salam mekdep! Salam saňa!
Aýdym bilen dolduk ýene
Seniň mährem gujagyňa.

Ýaşyl baglaň saýasynda
Gül bilen deň açyldyk biz.
Ala dagyň gaýasyna
Şöhle bolup saçyldyk biz.

Şat Watanyň meýdanynda
Geçdik ençe menzil ýollar.
Gül Watanyň bar ýerinde
Bize gujak açdy iller.

Salam mekdep! Salam, ene!
Geldik bu gün ýene saňa,
Şatlyk bilen dolduk ýene
Seniň mährem gujagyňa.

(N. Baýramow)

?! Soraglar we ýumuşlar:

1. Goşguda okuwçylar aýdym aýdyp nirä gelipdir?
2. Goşguda mekdep kime deñelýär?
3. Goşgyny labyzly okaň.

Ýadyňyzdamy?

Çekimli sesler iki hili bolýarlar:

1. Ýogyn çekimliler: a, o, u, y.

2. Inçe çekimliler: ä, ö, ü, i, e.

Gönükme 7. Goşgynyň 1-nji, 2-nji bendini depderiňize ýazyň, ýogyn çekimlileriň aşagyna bir çyzyk, inçe çekimlileriň aşagyna iki çyzyk çyzyň.

Gönükme 8. Sözlemleri okaň. Her bir sözlemiň soňunda dyngy belgisini goýup göçüriň. Tekste sözbaşy goýuň.

Mekdebimizde birnäçe sport gurnaklary bar men küşt gurnagyna gatnaşýaryn gurnakda biz küştüň syrlaryny öwrenýäris sen haýsy gurnaga gatnaşýarsyň ol ýerde näme öwrenýärsiň

Gönükme 9. Nakyllary okaň we göçüriň. Inçe çekimlileriň aşagyny çyzyň.

Ir turan işinden dynar.
Işlemedik – dişlemez.
Ýygmasaň – ýygnamarsyň.

Gönükme 10. «Matematika sapagynda» diýen temadan 5 -6 sözlemden ybarat bolan tekst ýazyň.

Gönükme 11. «Güýz» diýen hekaýajygy okaň. Ikinji, üçünji soragyň jogabyny depderiňize ýazyň

Güýz

Sentyabr, oktýabr, noýabr aýlary güýz paslydyr. Güýzde howa salkyn bolýar. Güýzde alma, nar, garaly, şetdaly, üzüm ýaly miweler bişýär. Howa salkyn bolýar. Käte ýagyş ýagýar.

?! Soraglara dilden jogap beriň.

1. Güz paslyna haýsy aýlar degişli?
2. Güzde howa nähili bolýar?
3. Güzde haýsy miweler bişýär?

Gönükme 12. Teksti üns berip okaň.

Oglan näme üçin öýüne gelip aglady?

Pikiriňizi 2, 3 sany sözlem bilen ýazma görnüşde beýan ediň.

Bir aýal ýol bilen barýardy. Onuň elindäki sumkasynda alma bardy. Sumkadaky almalardan biri ýere gaçdy. Aýalyň zyznyndan barýan oglan almany alyp, jübüsine saldy.

Oglan aýalyň deňinden geçip barýan wagty aýal oglany saklady we sumkadan bir alma alyp, oňa hödürledi. Oglan almany almady. Jübüsindäki alma ot bolup bedenini gyzdyrýan ýaly boldy. Ol jübüsindäki almany alyp sumka saldy we ylgap gitdi.

Aýal haýran galyp, onuň arkasyndan seredip galdy. Oglan öýüne gelip, aglap goýberdi.

Gönükme 13. Özüňizden içinde «y» çekimlisi bolan sözlerden on sanysyny, i çekimlisi bolan sözlerden on sanysyny tapyp, depderiňize ýazyň.

TÄSIN ÇAGALAR

Wunderkindler – talantly okuwçylar. Talantly okuwçy – beýleki deň-duşlaryndan özüniň düşbülige, ýatkeşlige, ukyplylygy bilen tapawutlanyp durýar. Talant çagada nesilden geçen ýa-da daşky gurşawyň täsirinde emele gelen bolýar. Biz talanty ilki öz içimizden gözlemeli. Belki biziň deňduşlarymyzyň arasynda hem talantly okuwçylar köpdür. Bu talanty ýüze çykarmaga kimdir biri itergi bolýar. Mysal üçin, surat mugallymyň täsiri bilen mekdepe

birnäçe okuwçylaryň surat çekmäge gyzyklanýanlygynyň şaýady bolduk. Surat mugallymy Kulowa Meretgülüň yzygiderli kömek bermegi bilen mekdebimiziň okuwçysy Rejepbaýew Şerzat özünde bolan talanty ýüze çykardy. Onuň çeken suratlary edil janly ýaly bolup dur. Onuň atasy hem suraty gowy çekýärdi.

Garagalpagystan Respublikasynyň Dörtköl tümen 12-nji mekdebi gowy bahalar bilen tamamlan deňduşymyz Şahzada Kerimbaýewany hem talantly okuwçy diýip bilýäris. Ol 2016–2017-nji ýyllarda geçirilen «Iň köp kitap okaýan okuwçy» bäsleşiginiň tümen tapgyrynyň ýeňijisi boldy. Soňra Şahzada Nukus şäherinde geçirilen Republikan tapgyrynda hormatly ikinji orna mynasyp boldy. Şahzada bu gazanan ýeňşinde durup galmady. Soňky ýylda geçirilen bäsleşige has oňat taýýarlanyp, Respublikada hormatly birinji ýere mynasyp boldy. Şahzadanyň gazanan üstünlüklerinde özüniň kitap okamaga bolan söýgüsi, pedagoglar maşgalasynda alan terbiýesi we mekdebinde bilim beren mugallymlarynyň zähmeti sebäp boldy.

Şahzada indi özi hem kitap ýazyp başlady. Onuň «Kalbymyň güneşi, Özbegistanym» we «Dilimde hemişelik ýaşar Baharym» atly kitaplary çapdan çykdy.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Wunderkind – çagalar nähili bolýar?
2. Siziň araňyzda şeýle talantly çagalar barmy?
3. Wunderkind sözi haýsy dilden gelen, ol nämäni aňladýar, näçe bogundan ybarat?
4. Sen özüň haýsy işi etmegi gowy görýärsiň?

Ýadyňyzdamy?

O, ö, u, ü – dodaklanýan çekimlilerdir.

A, ä, y, i, e – dodaklanmaýan çekimlilerdir.

Gönükme 14. Tekstiň içinden içinde dodak çekimlisi bolan baş sany söz tapyň we depderiňize ýazyň.

Gönükme 15. Goşgyny labyzly okaň. Goşgynyň içinden dodak çekimlisi bar bolan baş sany sözi bogna bölüp, depderiňize ýazyň.

Watan

Çölüňde saz edýär ördegiň-gazyň,
Gyşda-da miweli ösüp dur bagyň,
Baýlygy bagryna gizläpdir dagyň,
Seni taryp etsem ýürekden Watan.

Ýollaryň uzalýar demirden, daşdan,
Adamlaryň asyl ýadamaz işden.
Dünýä göz ýetirer çagalar ýaşdan,
Seni taryp etsem ýürekden Watan.

Saňa şöhrat bolsun, eý eziz halkym,
Saňa hudaýymdan düşüpdür ýalkym.
Menem şu toprakdan taparyn bagtym,
Seni taryp etsem ýürekden Watan.

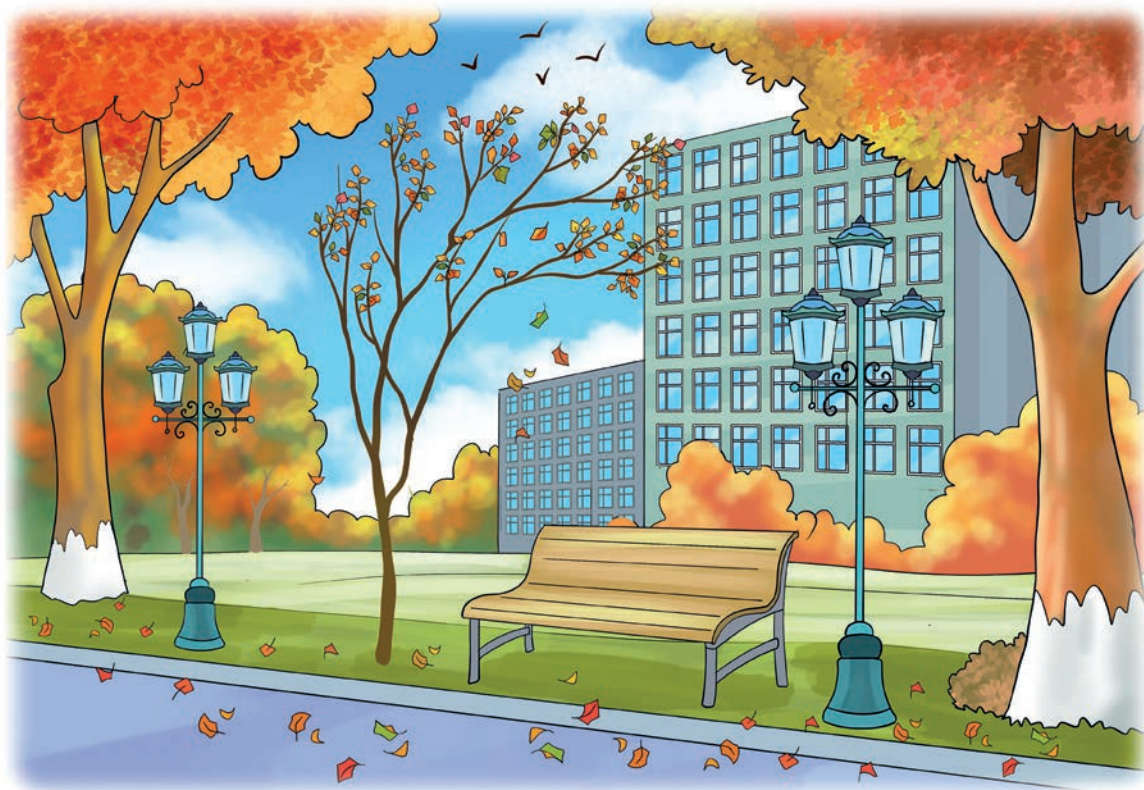
(G. Welbegow)

Gönükme 16. Nakyllary okaň we göçüriň. Dodaklanýan çekimlileriň aşagyna bir çyzyk çyzyň.

Bilimli adam ozar, bilimsiz adam tozar.
Ylmy zähmetsiz eýeläp bolmaz.
Bilim bagt getirer.
Ilki oýla, soňra sözle.

GÜYZ GELENDE

Howa örän salkyn bolar
Tomus geçip güyz gelende.
Boz topragyň ýüzi ýuwlar,
Ýagyş ýagyp güyz gelende.

Güyz hem bolar gowy pasyl,
Munda howa gyzmaz asyl.
Daýhanlarmyz ýygar hasyl,
Bilek çyzgap güyz gelende.

Bagda biter gyzyl güller,
Güyzde öwser salkyn ýeller,
Hasyl ýygnar ähli iller,
Ýaryş edip güyz gelende.

Meýdanlara güýzlük eker,
Topar-topar işe çykar.
Ýerin sürüp, çiller çeker,
Daýhanlarmyz güýz gelende.

(M. Hydyrow)

?! Soraglar we ýumuşlar:

1. Goşgyny labyzly okaň.
2. Goşguda daýhanlar nädip hasyl ýygýany beýan edilipdir?
3. Goşguda güýzde ýene-de haýsy işler ýerine ýetirilýändigini ýazylypdyr?

Gönükme 17. Goşgynyň içinden dodak çekimlisi bar bolan on sany söz tapyp, bogna bölüp, depderiňize ýazyň.

Gönükme 18. Okaň we birinji, ikinji sözlemi depderiňize ýazyň. Dodak çekimlileriniň aşagyny çyzyň, olaryň näçenji bogunlarda ýazylandygyny aýdyň.

Üzärlik

Üzärlik şypa beriji ösümlükdir. Ol çölde ösýär. Üzärlik adamlar syrkwolanda ýakýarlar we tüssesinden dem alýarlar, süňk bogunlarynyň agyrysyna çalýarlar. Ol dermanhanalarda we bazarlarda satylýar.

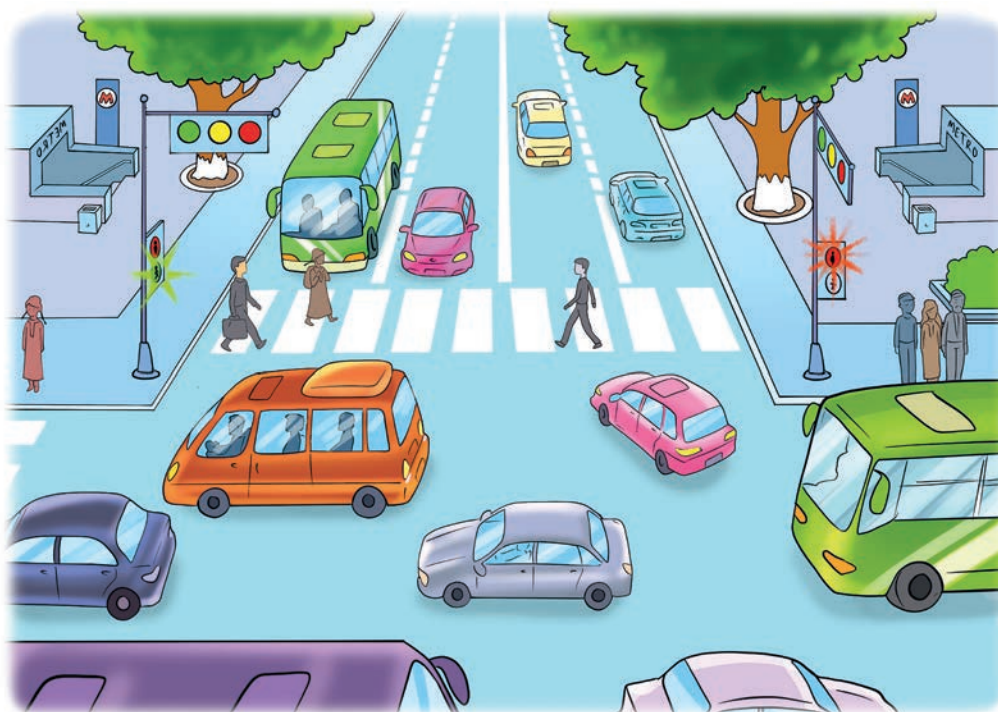

Gönükme 19. Soraglaryň ýerine berlen sözlerden laýygyny tapyp ýazyň.

(Kim?) okady, (näme?) gürlledi, (nähihi) şäher, (nähili) ýol, kitaby (näme etjek?), haty (näme edýär?), ýaryşda (näme etdi?), (nähili?) ýol.

(güýçli, okuwçy, gatnaşdy, okajak, şadyýan, ýazýar, uly, gök, tekiz)

JEMGYÝETÇILIK TRANSPORTY

Jemgyýetçilik transporty – bu köpçülige hyzmat edýän awto ulaglardyr. Jemgyýetçilik transportynyň dürli görnüşleri bolýar: ýerde ýöreyän, demir ýol transporty, asmanda uçýan we suwda ýüzýän. Biz bu temada ýerde ýöreyän jemgyýetçilik transporty bilen tanşarys. Ýerde ýöreyän jemgyýetçilik transportyna awtobuslar, trolleýbuslar, tramwaýlar, ýöneliş taksileri degişli. Bu awto ulaglar oňünden bellenen ýöneliş, ugur boýunça hereket edýär. Bu ulaglara müneňde ýol haky tölenýär. Eger ýolhaky tölemeseň jerime alarlar. Ýolhaky nagt we kartoçka bilen tölenýär. Uly şäherlerde bir aýlyk biletler satylýar. Okuwçylara we pensiýa ýaşyndaky ýolagçylara ýeňillikler berilýär. Bu biletiň kömegi bilen şäherdäki islendik jemgyýetçilik transportyna münmek mümkin.

Awtobusa münende yzky gapydan münülýär, öňki gapydan düşülýär. Garrylara we elinde ýaş çagasy bar bolan ýolagçylara öňki gapydan girmek rugsat edilýär.

Jemgyýetçilik transporty awtoparklarda saklanýar. Ol ýerde sürüjiler we maşyny seredýän, bejerýän ussalar işleýär. Olar irden sagat başden işe başlaýar. Adamlar barjak ýerine giç galmasyn diýip, sagat boýunça işleýär. Ol öz ýönelişindäki duralgalarda durup geçýär.

 Soraqlar we ýumuşlar:

1. Jemgyýetçilik transporty näme üçin niýetlenen?
2. Jemgyýetçilik transportynyň hereketi şahsy ýeňil maşyndan nämesi bilen tapawutlanýar?
3. Jemgyýetçilik transportda ýolagçylar ýolhakyny nädip töleýär?
4. Siz haýsy jemgyýetçilik transportuna münüp gördüňiz?

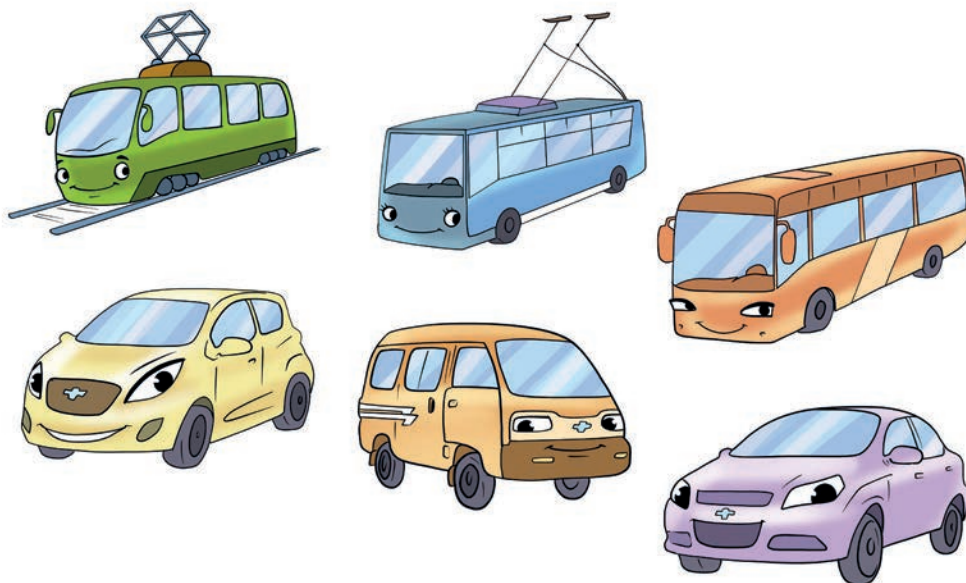
Gönükme 20. Berlen sözleri ulanyp, sözlem düzüň. İçinde dodak çekimlisi bolsa aşagyny çyzyň.

Awtobus, trolleýbus, tramwaý, damas, neksiýa, tiko, spark.

Gönükme 21. Berlen suratlaryň atlaryny dogry ýazyp, öýjükleri dolduryň.

						T														
						R														
						A														
						M														
						W														
						A														
						Y														

Harplaryň tertip bilen gelmegine elipbiý diýilýär. Türkmen diliniň elipbiýinde 30 sany harp bar.
A, B, Ç, D, E, Ä, F, G, H, I, J, Ž, K, L, M, N, Ň, O, Ö, P, R, S, Ş, T, U, Ü, W, Y, Ý, Z.

Gönükme 22. Berlen harplardan sözler düzüň we ýazyň. Her bir sözdäki çekimli we çekimsiz sesleri aýdyp beriň.

D, n, o, a, b, l, u, m.

Gönükme 23. Okaň, elipbiýdäki haýsy harpyň düşüp galandygyny anyklaň we olary öz ýerinde goýup ýazyň.

A, B, ..., D, E, Ä, F, G, H, I, J, ..., K, L, M, N, ..., O, ..., P, R, S, ..., T, U, ..., W, Y, ..., Z.

Gönükme 24. Türkmen elipbiýinden peýdalanyň sanlaryň ýerine harplary goýup, sözleri tapyň.

4,1,15,1,22. 16,5,13,22,10,29,1. 13,1,20,24,10,27,1.

Gönükme 25. Nakyllary okañ we depderiñize ýazyñ. Çekimli sesleriñ aşagyny çyzyñ.

Kitap bilimiñ çeşmesidir.
Alym bolsañ – älem seniñki.

METRO

Metronyñ doly ady – metropolitendir. Bu söz grekçe «metropolis» sözünden alnan. Ol baş şäher diýmegi aňladýar. Metronyñ otlulary esasan ýer astyndaky tunellerden gatnaýar. Metrony adam dolandyryýar. Ilkinji metro Angliýanyñ paýtagty Londonda 1863-nji ýylda guruldy. Soñra uly paýtagt şäherlerde peýda boldy. Respublikamyzyñ paýtagty Daşkent şäherinde metro 1977-nji ýyldan işläp başlady. Bu Çilanzar ýoly bolup, onda häzirki günde 17 sany duralga bar.

Häzirki günde metropolitende 4 sany liniýa we 43 sany duralga bar. Daşkent metropoliteniniñ 3-nji liniýasy – Ýunusabat. Daşkent metropoliteniniñ 4-nji liniýasy Halka ýoly. Duralgalarynyñ sany 7. Bu liniýa ýeriñ üstünden geçýär. Bu liniýanyñ duralgalarynyñ sany 35-e çenli bolmagy göz önünde tutulan.

Metronyň stansiýalary adyna laýyklykda örän owadan we tematik edip bezelen. Soňky gurlan stansiýalar häzirki zaman dizaýnynda bezelen.

Metro günde öz işini sagat irden başde başlaýar. Stansiýalarda ýolagçylar üçin amatly şertler döredilen. Otly gelýänçe garaşyp oturar ýaly oturgyçlar, ýeňillik bilen stansiýa düşer ýaly basgançaklar we eskalatorlar bar. Pensionerler üçin sagat 10-dan 16-a çenli ýolhaky alynmaýar.

Metro oňaly transport. Ol çalt ýöräp, ýolagçylary tiz wagtda gerek ýerine eltýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Metro sözüniň manysy näme?
2. Metro ilki nirede gurlan?
3. Daşkentde metro haçan işe düşürildi?
4. Häzirki günde Daşkentde metronyň näçe liniýasy işleýär?
5. Metro barada başga nähili maglumatlary öwrendiňiz?
6. Sen metro düşüp gördüňmi?

Gönükme 26. Tekstden metro stansiýalaryň görnüşini beýan edýän sözlemleri tapyp göçüriň. Sölemler näçe sözden ybarat. Nähili? diýen soraga jogap bolýan sözleriň aşagyny çyzyň.

Gönükme 27. Okaň. Aňlatmany labyzly okap bolýarmy? Gerek bolan dyngy belgileri goýuň. Täze sözlem nähili harp bilen ýazylýar?

Yssytomusgünlerigeçdigüyzgeldiagaçlaryňýapraklary saralypugradymiwelerbalýalysüyjibolupbişdiguşlarbişen miweleriçokýarlarugörnähiliowadangüyzkeşbi

Gönükme 28. Okaň we depderiňize ýazyň. Dodak çekimlisi bar bolan sözleri bogna bölüp ýazmagy unutmaň. Ady agzalan şäherler haýsy döwletiň paýtagtydygyny bilmäge hereket ediň.

Ilkinji metro Angliýanyň paýtagty Londonda 1863-nji ýylda gurlupdyr. Soňra beýleki uly şäherlerde: Nýu-Ýorkda, Parižde, Tokioda, Madridde, Moskwada peýda boldy.

UGLANLAR WE KITAP

Alyp kitap eline,
Okap berýär Çaryjyk
Gulajygyny keýerdip,
Diňläp otyr Nuryjyk.

Kitabymy hemişe
Tämiz saklajak ýörjek.
Üçünjä geçen ýylym
Jigim Jerene berjek.

Her wagt okap otyr,
Kitapjygyn taşlaman.
Şatlanypjyk öz-özi,
Gaýgy-gamy ýatlamam.

(K. Gurbanpewow)

?! Soraglar we ýumuşlar:

1. Goşguda kim hakynda gürrüň berilýär?
2. Sen haýsy kitaby özbaşdak okadyň?
3. Goşgyny labyzly okaň.

Gönükme 29. Goşgyny depderiňize ýazyň.

Kitap

Ynha meniň kitabym,
Çigit ýaly kiri ýok,
Her gün okap ýörsem-de,
Zaýalanan ýeri ýok.

Töwerekden diňleýärler,
Oglanjyklar gelişip.
«Sag bol» diýýärler Çara,
Gyzjagazlar gülüşip.

Gönükme 30. Okaň we depderiňize ýazyň.

Ylmyň, tehnikanyň we durmuşyň ähli pudaklarynda maşyn adamyň iň ynamly kömekçisi boldy. Maşynlar bizi menzilimize ýetirýär, yükümüzü göterýär. Bize gerek bolan azyk önümlerini we egin-eşikleri taýýarlaýar. Kirimizi ýuwýar, nahar bişirýär hat-da gap-çanaklary hem ýuwup berýär.

Siz başga nähili maşynlar barada bilýärsiňiz?

Gönükme 31. Kitap barada ýazylanlary okaň we depderiňize ýazyň. Olary berjaý ediň.

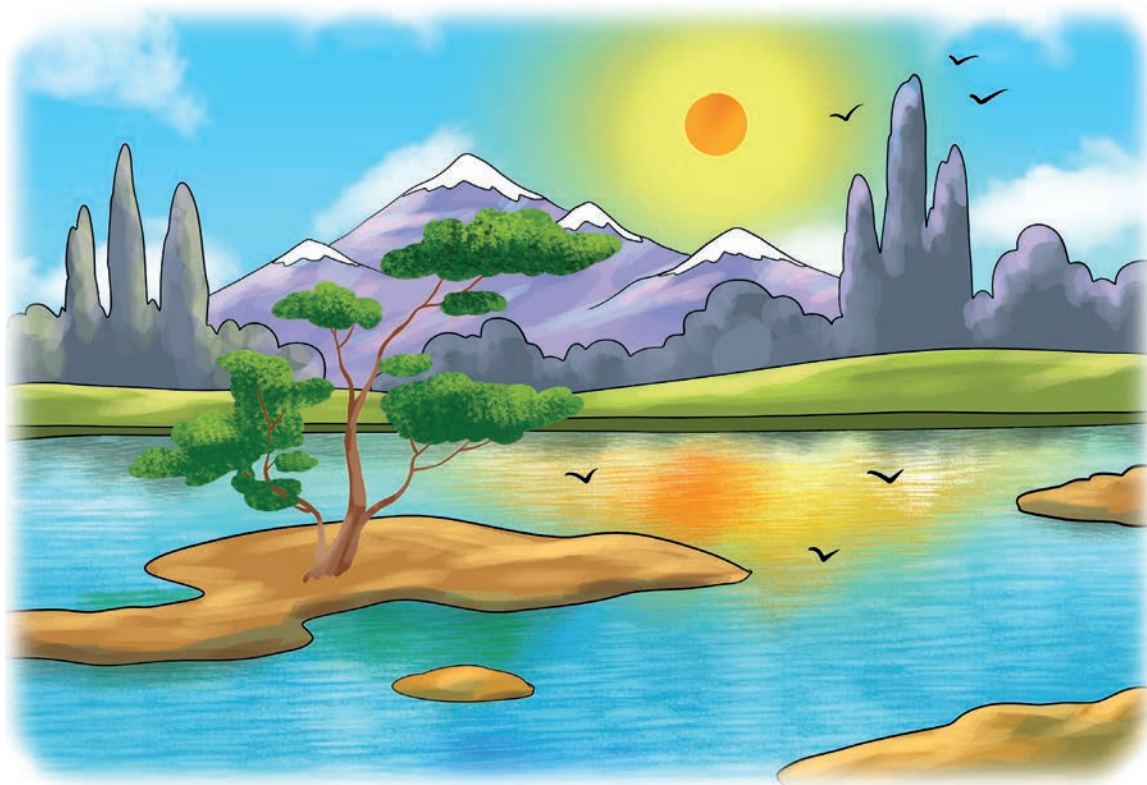
Kitaby tämiz sakla, hapalama.
Kitaby eliňe almazdan ozal, elleriňi ýuw.
Kitabyň sahypasyny epleme. Bir ýerini bellejek bolsaň,
bölejik kagyz goý.
Kitabyň arasynda zat goýma.

Bölümi berkitmek üçin soraglar

1. Türkmen diliniň grammatikasynda näçe sany harp bar?
2. Näçe sany çekimli harp bar?
3. Näçe sany çekimsiz harp bar?
4. Inçe çekimliler näçe sany we olar haýsylar?
5. Ýogyn çekimliler näçe sany we olar haýsylar?
6. Dodak çekimlileri näçe sany we olar haýsylar?
7. Garaşsyzlyk meýdany we Hoşniýetlilik monumenti barada nämeleri öwrendiňiz?
8. Mekdep, kitap barada nämeleri öwrendiňiz?
9. Ökde çagalar siziň synpyňyzda barmy?
10. Awtombiller barada nämeleri öwrendiňiz?
11. Metro barada öwrenenleriňizi aýdyp beriň.

II BÖLÜM. TEBIGAT NYGMATLARY

ÖZBEGISTANYŇ ÖZBOLUŞLY TEBIGATY

Özbekistanyň tebigaty örän gözel bolup, salkyn jülgelere baýdyr. Ondaky Şahymerdan, Mahmal, Çimgan ýaly dagly jülgeler Şwesariýanyň tebigatyna deňeşdirilýär. Amangotanyň, Agalygyň we Sarmişiň tebigatynda dynç alan adam ruhy lezzet alýar. Olar ynsan üçin ruhy we maddy baýlyk çeşmesi bolup hyzmat edýär. Dünýä meşhur bolan garaköli we üýtgeşik deriler hem Özbekistanyň çöllerinde döreyär.

Özbekistanyň ýeri mineral çig mallara baýdyr. Özbekistanyň ýene bir möhüm tebigy baýlygy, onuň çäklerinden akyp geçýän uly-kiçi derýalarydyr.

Tebigatdaky ähli jandarlar biri-biri bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Ynsan tebigatdaky deňagramlygy

bozmaly däldir. Tebigaty goramaga biziñ döwletimizde hem uly üns berilýär. Bizde tebigaty goramak üçin ýörite kanunlar bar. Her bir adam hökman bu kanunlary ýerine ýetirmeli, çünki göm-gök meýdanlar, arassa suw, guşlar saýraýan tebigy tokaýlar, umuman tebigatyň ähli gözelligeri diñe biz üçin däl-de, eýsem gelejek nesillerimiz üçin hem gerek.

Soraglar we ýumuşlar:

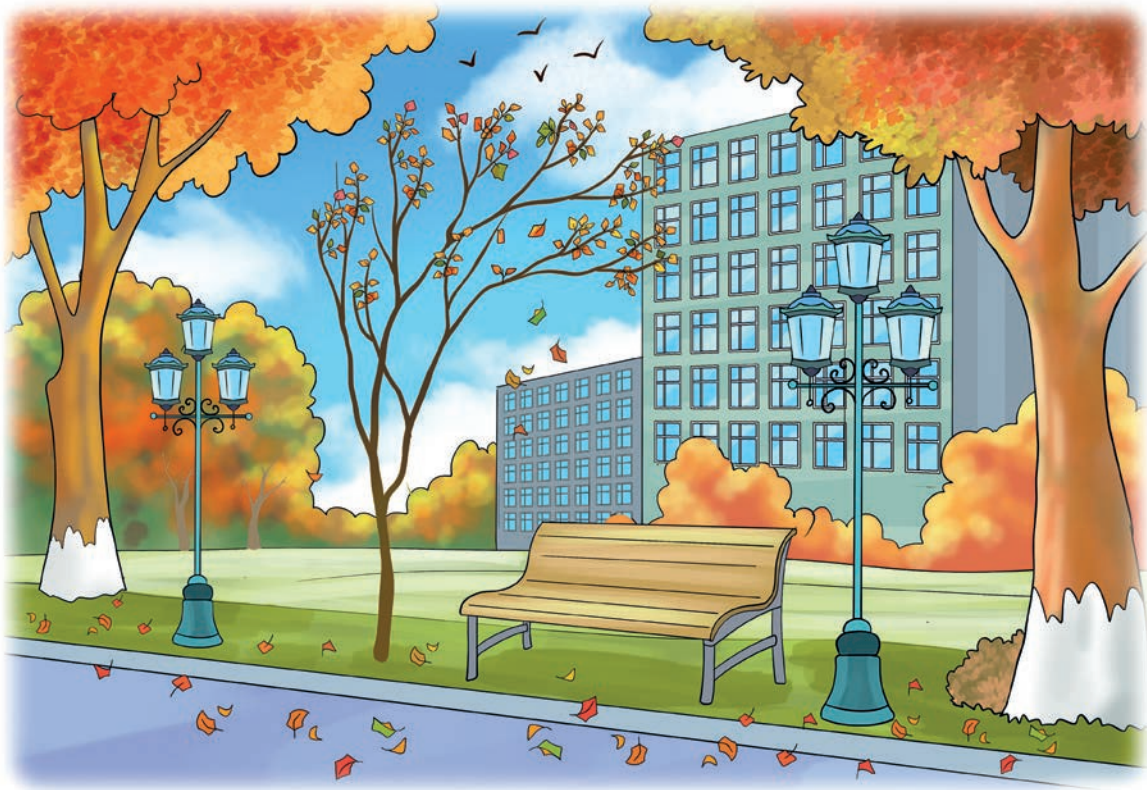
1. Özbekistanyň gözeli jülgelerinden haýsylarynyň adyny bildiñiz?
2. Özbekistanda nähili baýlyklar bar?
3. Dünýä meşhur garaköli derisini siz gördüñizmi?
4. Siziñ ýaşaýan ýeriñiziñ tebigaty nähili?

   Gönükme 32. Tekstden peýdalanyp Özbekistanyň ajaýyp tebigatly yerleriniñ adyny ýazyñ.

  Gönükme 33. Teksti okañ we depderiñize ýazyñ. Tekste üç bogunly sözleriñ aşagyny çyzyñ

Özbekistanyň iñ möhüm tebigy baýlygy onuñ çäklerinden akyp geçýän uly-kiçi derýalarydyr. 20-den gowrak bolan bu derýalaryň umumy uzynlygy 7,5 müñ kilometre golaý bolup, köp ýyllyk maglumatlara görä olardan sekundyna 3,7 km kub suw akyp geçýär.

   Gönükme 34. Surata seredip hekaýa düzüñ we depderiñize ýazyñ. Onda ýylyñ haýsy pasly şekillendirilen? Hekaýaňyza sözbaşy goýuñ.

Gönükme 35. Rebusy çözüň.

SAHY GÜYZ

Eziz çagalar! Daş-töweregiñize serediň, bize duýdurman güyz pasly hem gelipdir. Baglardaky üzümler şirelendi. Bakjadaky gawun-garpyzlar uly maşynlarda şäherlere ýol alyp, bazarlarymyzy doldurdy. Altyn ýaly beýiler usullyk bilen ýyglydy we sebetlere salyndy. Biz näçe köp bag döretsek Watanymyz şonça-da gülläp ösýär. Sahy

güýz bolsa saçagymyzy nygmatlara doldurýar. Agaçlar gyşdan öň ýapraklaryny dökýär. Üzümler kesilip, daňlyp, üsti gömülýär. Akylyly çagalar ölkämizde gyşlaýan guşlar üçin höwürte ýasaýarlar we agaçlara asyp goýýarlar. Ýapraklary üşürüp, ýere gömýärler. Gyzlar ýodajyklary süpürüp, arassalaýarlar.

Güýz paslynyň bolçulygy hakynda şahyr H. Şirow «Güýzüň tagamy» diýen goşgyny düzüpdir.

Tylla güýzüň tagamyny
Şahalardan üzüp iýdik.
Tylla güýzüň tagamyny
Ýygyp, ýuwup, gaplap goýduk.
Tylla güýzüň tagamyny
Çüýşe gaplar saklap otyr.
Tylla güýzüň tagamyny
Olar geljek güýze ýetir.

?! Soraglar we ýumuşlar:

1. Güýz paslyna haýsy aýlar degişli?
2. Güýz paslynda howa nähili bolýar?
3. Güýz paslynda nähili işler edilýär?
4. Näme üçin «Altyn güýz» diýilýär?

  Gönükme 36. Tekstiň içinden güýzüň görnüşini beýan edýän bölegi tapyň we depderiňize ýazyň.

  Gönükme 37. Okaň. Has gara ýazylan sözlere üns beriň.

Şol sözleriň asyl sözünü biraýry, goşulmasyny biraýry edip, depderiňize ýazyň.

Nusga: howzuñ-howuz+uñ,...

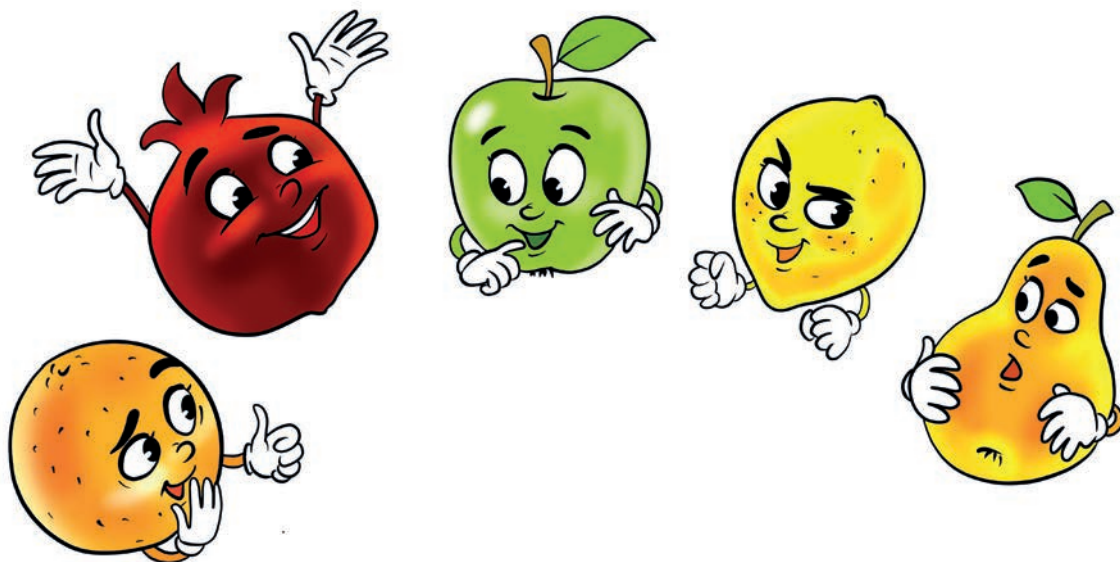
Howzuñ töweregindäki ağaçlarda uklan guşlar oýandy. Ýylyñ **gelşi** nowruzyndan belli. Çybygy ölkä bük, **demri** gyzanda. **Sygryñ** guýrugynda pyçak dówme.

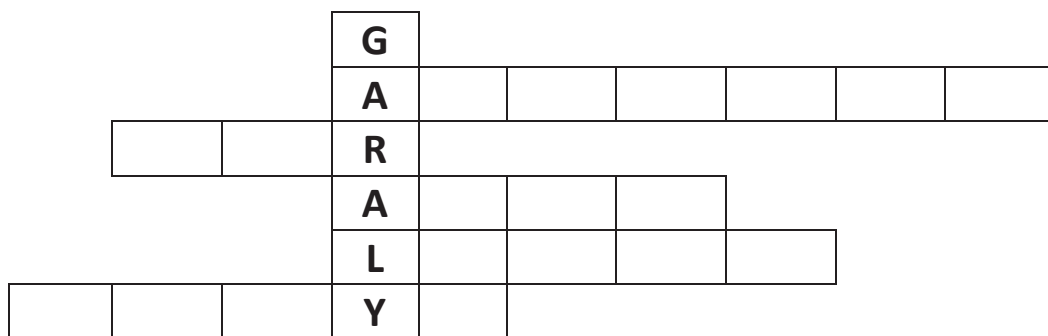

Y, i, u, ü çekimlileriniñ düşüp galýan ýagdaýy
Ilki bogny açyk, çekimli sesleri gysga aýdylýan, soňy z, l, n, r, s, ş sesleriniñ birine gutarýan iki bogunly düýp sözleriñ soňuna çekimli ses bilen başlanýan goşulma goşulanda, ikinji bogundaky gysga aýdylýan dar çekimliler düşürlip ýazylmalydyrlar. Meselem: agyz-agzy, ogul-ogly, bogun-bogny, baýyr-baýra, böwüs-böwser, görüş-görşüp...

Gönükme 38. Tebigatdaky nygmatlaryñ atlaryny öýjüklere dogry ýerleşdirip, garaly sözüni okañ.

Gönükme 39. Okañ we depderiñize ýazyň.

Тапмаçаныñ jogabyny аýдыñ.

Özi ap-ak gar дәldir,
Süýji, emma buz дәldir.

Tylla sandyk açyldy,
Içinden zer saçyldy.

ASMANYÑ ÝERE MYHMAN BOLŞY

Erteki

Asman Ýeriňkide hiç myhmançylykda bolmandyr. Ol şeýle bir Ýeriňkä myhmançylyga barasy gelipdir. Asman ýokardan deňizleri, derýalary, ekin meýdanlaryny, tokaýlary, adamlary görüp, höwes edýän eken. Asman adamlaryň hem ýygy-ýygydan oňa seredýändigini görüpdir. Emma adamlara özüniň ýakýandygyny bilmändir.

Asman Ýere we adamlara oňat görünmek üçin özüne timar berip başlapdyr. Özüne mawy köýnek tikipdir, ak bulutlardan keşde gaýypdyr, täji günüň şöhlelerinden ýasapdyr, biline ýedi reňkli älemgoşardan kemer dakypdyr.

– Waý, bu gün asman nähili owadan! – diýip adamlar buýsanç bilen seredipdirler.

– Güni bilen göz aýyrman seredip oturybererdik. Guşa öwrülip şeýle owadan asmanda uçsadyk!

Asman bu gepi eşidip, öňküden hem köp bezenip başlapdyr. Ol indi gara mahmaldan köýnek tikipdir. Köynegiň etegine ýalpyldap duran ýyldyzlary tikipdir, kükregine jeýrangözli Aýy berkidipdir, başyna ýarymaý dakypdyr. Asmanyň keşbini giçki guşlar, ýuwaş akýan derýalar, mör-möjekler höwes bilen tomaşa edýärdiler. Giçki asman şeýle bir gözeldi, ýyldyzlar şöhle saçýardy, sary Aý ýylgyryp, göz gypýardy, Aýyň ogly ýarymaý bolsa begenip tansa düşýärdi.

Daň atdy, Asman bolsa ýene-de täze köynegini geýdi. Gün çykyp ak bulutlary gülgün reňke boýady. Gün ýokary galýardy, Asman öňküden hem owadanlaşýardy. Bu görki görüp – Asman, bizi özüňiň ýanyň al! – diýdiler olar. Biz seni oňat gördük! Hemişe şeýle owadan bolup gal!

Guşlar we mör-möjekler Asmanyň owadan keşbini tomaşa etmek üçin ýokary uçupdyrlar. Adamlar uçarlarda, dikuçarlarda deltoplanlarda we howa şarlarynda Asmana uçupdyrlar. Olar ony we gülgün köynegini eli bilen tutup görmek isleýärdiler.

Birden niredendir gara Bulutlar geldi. Olar asmanyň owadan köýnegini hapalapdyr. Asmanyň örän gahary gelipdir.

– «Indi hemme menden ýüz öwrer! – diýip, Asman oýlandy.
– Çaltlyk bilen bir zat etmeli».

Asman Buludy kowmak üçin elektrik iňňe – ýyldyrymy onuň üstüne taşlady. Bulut gorkup şeýle gaty gygyrdy. Muny Gök gürrüldisi eşidip ses berdi. Bu gürrüldini eşiden Bulut gorkusyndan aglap başlapdyr. Şeýdip Asmanyň köýnegindäki kirler ýuwlupdyr. Asman arassa gök köýneki bolupdyr.

Şondan bäri Asman Ýerde ýaşaýanlara özünü söýdüripdir. Ahyry ol Ýere myhman bolupdyr. Olar gözýetimde duşuşypdyrlar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Ýeriň ýaşaýjylaryna gowy görünmek üçin Asman nähili köýneklere bezenipdir?
2. Näme üçin guşlar we mör-möjekler asmany tutup bilipdirler?
3. Adamlar Asmana ýetmek üçin nämeleri oýlap tapdylar?
4. Kim Asmanyň köýnegini hapalady?
5. Asman bilen Ýer nirede duşuşdylar?

Gönükme 40. Okaň. Birinji we ikinji sözlemleri sifrleri harp bilen ýazyp, depderiňize ýazyň.

Özbekistan ýer üsti we ýer asty baýlyklarynyň bollugy bilen beýleki döwletleriň arasynda aýratyn orun tutýar. Onuň çäklerinde 658 görnüşdäki oňurgaly haýwanlar bar. Olardan 97 görnüşdäki süýdemdiriji haýwanlardyr. 424 görnüşdäki guşlar bar. Balyklaryň bolsa 79 görnüşi bardyr. Ösümlükler dünýäsi bolsa 4,5 müňden gowrak görnüşi öz içine alýar.

Gönükme 41. Aşakdaky sözleri soňuna çekimli bilen başlanýan goşulma goşup, depderiňize ýazyň. Ikinji bogundaky çekimliniň düşüp galmagynyň sebäbini düşündiriň.

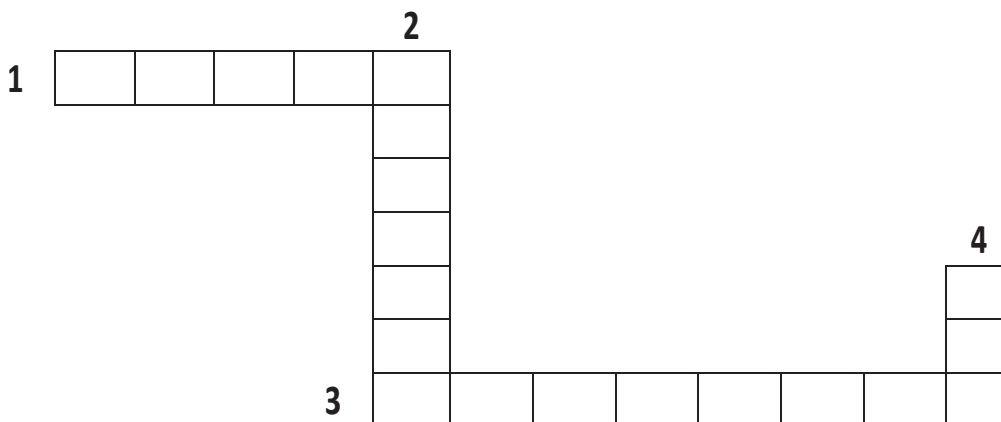
Nusga: agyz – agzy,...

Agyz, çagyl, ýagyş, garyn, baýyr, nagyş, garyş.

Gönükme 42. Öýüklere laýyk gelýän sözleri tapyp ýazyň.

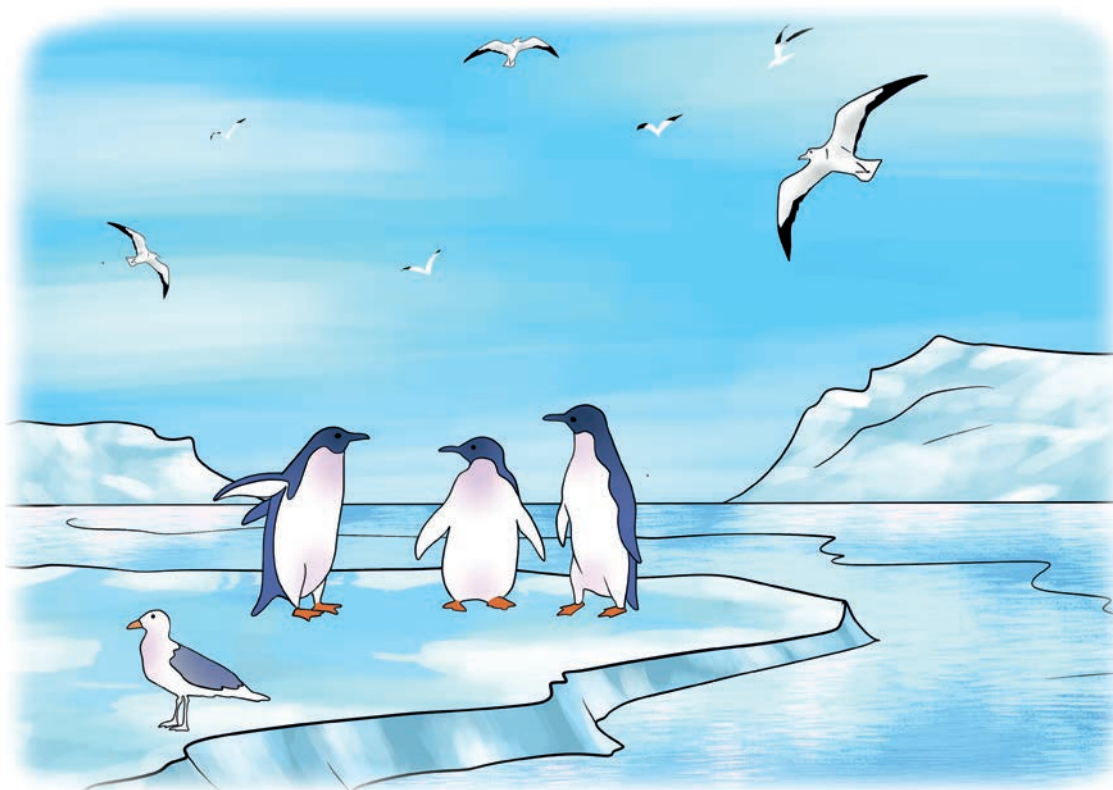
1. Haýwanlaryň içinde iň mekir, hilegäri.
2. Bu guş barada erteki hem bar.
3. Suwda ýaşayan süýreniji, ýyrtyjy.
4. Holtumly uly haýwan.

Bölümi berkitmek üçin soraglar

1. Özbekistandaky derýalar barada nämeleri öwrendiňiz?
2. Özbekistandaky daglar barada nämeleri öwrendiňiz?
3. Biziň ýurdumyzda bar bolan ýerasty we ýer üsti baýlyklarymyz barada aýdyp beriň.
4. Özbekistanda ýaşayan haýwanlardan haýsylaryny bilýärsiňiz?
5. Nähili ýagdaýda ikinji bogundaky y, i, u, ü çekimlileri düşürlip ýazylýarlar?
6. Öwrenen goşgularyňyzdan birini ýatdan aýdyp beriň.

ANTARKTIDA – BUZLY DIYAR

Planetamyzyň alty materiginden biri – Antarktidadyr. Ol iň günortada ýerleşen bolup, ähli ýeri diýen ýaly buz bilen örtülendir. Antarktidanyň käbir ýerlerinde buzuň arasyndan garamtyl reňkli ýer görünýär. Ol ýerde lişaýnikler ösýär. Bu ýerde hem ýaşaýyş bar. Deňziň kenarlarynda ajaýyp guşlar – pingwinler ýaşaýar. Suwlarynda kitler, delfinler, týulenleriň birnäçe görnüşleri ýüzüp ýörýär. Olaryň arasynda deňiz pili we deňiz gaplaňy hem bar.

Bu ýerde gum daşy, hek daşy, we slanesler bar. Köp mukdarda daşkömür känleri bar. Gazylyp alynýan peýdaly zatlardan demir magdany, slýuda, mis, gurşun, we sink bar. Howanyň temperaturasy hemişe 0 gradusdan pes bolýar. Ýagyn örän az ýagýar. Antarktidada howa örän sowuk bolýar. Gyşda (dekabr, ýanwar, fewral, aýlary) howa 900 gradusa çenli sowuk bolýar. Ýazda (iýun, iýul, awgust

aýlary) howa ortaça 50 gradusa çenli sowuk bolýar. Şonuň üçin bu ýerde ýerli ilat ýok. Diňe ylmy-barlag edýän adamlar ýörite gyzdyrylan öýlerde, ýörite eşiklerde ýüzlerine maska geýip işleýärler.

 Soraglar we ýumuşlar:

1. Antarktida nirede ýerleşen?
2. Ol ýerde nämeler ösýär?
3. Ol ýerde haýsy haýwanlar ýaşaýar?
4. Ol ýerde nähili gazylyp alynýan baýlyklar bar?
5. Antarktidanyň howasy barada aýdyp beriň.

  Gönükme 43. Okaň we birinji, ikinji sözlemi depderiňize ýazyň.

Antarktidada howa örän sowuk bolýar. Tiz-tiz örän güýçli şemal bolýar. Antarktidada ylmy barlag institutynyň işçilerinden başga ýerli ilat ýaşamaýar

Antarktida hiç bir döwlete degişli däl. Halkara şertnama görä onuň çäklerinde harby maksatda çäre geçirmek gadagan edilen. Antarktida parahatçylyk materigidir.

  Gönükme 44. Antarktidada ýaşaýan haýwanlaryň atlaryny depderiňize ýazyň.

   Gönükme 45. Nakyllary okaň we göçüriň. Ikinji bogundaky çekimlisi düşüp galan sözleriň aşagyny çyzyň.

Ikewiň agzy bir bolsa, asmandakyny inderer,
Altawyň agzy ala bolsa, agzyndakyny aldyrar.
Göwni açygyň ýoly açyk.

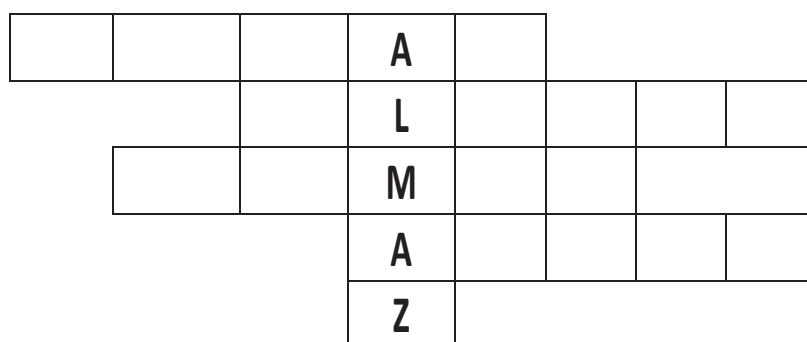

Gönükme 46. Buzluk döwri hakynda işlenen multfilmleriň gahrymanlarynyň atlaryny aýdyp beriň.

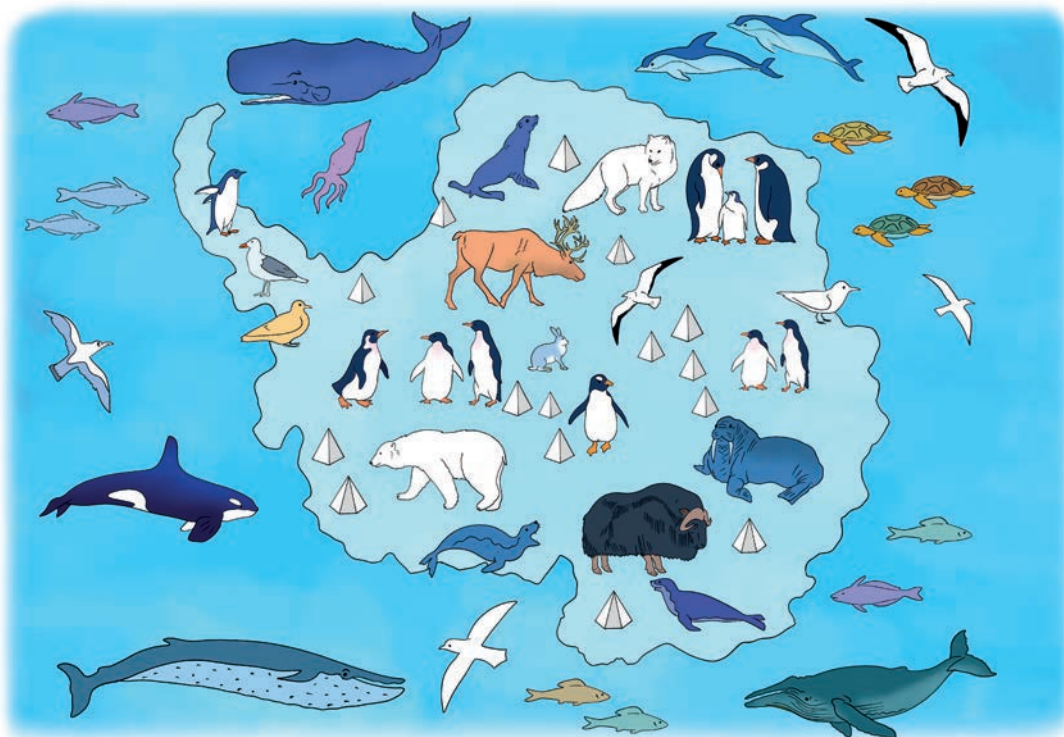

Gönükme 47. Antarktidada gazylyp alynýan ýerasty baýlyklaryň atlaryny öýjüklere ýerleşdiriň we «almaz» sözünü okaň.

Metal, hek, kömür, demir, slýuda, mis, gurşun, sink altyn.

ANTARKTIDANYŇ ÖZLEŞDIRILMEGI

Antarktida ilkinji bolup 1899-njy ýylda norwegiýaly K. Borhgrewnik bardy. Soňra alymlar Antarktidadan birnäçe köl tapdylar. Kölüň üstündäki buzlar ýarylan we örän durudy. Başga bir kölüň üstünde buz hem ýokdy. Köllerde gyzyl, gök, ýaşyl reňkli örän ownuk suwotylar bolup, olar suwa ýaldyrawuk öwüşgin berýärdi. Antarktidanyň demirgazyk-günbatarynda, Greýam ýerinde owunjak otlar we güller duş gelýär. Diýmek hatda buzly diýar – Antarktidada hem ýaşayyş bar eken. Russiýadan baran alymlar iň kem öwrenilen gündogar bölegini barladylar. Bu ýerde dürli döwletlere degişli 50 sany ylmy barlag stansiýalary işläp dur. Mert barlagçylar Antarktidanyň entek ynsan gadamy ýetmedik iň içine girip bardylar we möhüm geografik açyşlar etdiler. Alymlar bu ýeriň takmyn edişleri ýaly birnäçe adalardan ybarat bolman, eýsem bitewi bir materikdigini anykladylar. Olar bu ýeriň haýwanat dünýäsini hem öwrenýärler.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Antarktida ilkinji baran adam kim?
2. Ol ýerde nähili otlar bar?
3. Antarktidadaky ylmy-barlag stansiýalar barada nämeleri öwrendiňiz?

Gönükme 48. Tekstden Antarktidada ösýän ösümlikleriň atlaryny ýazyň.

Gönükme 49. Ilki bogny açyk, iki bogunly soňy z, l, n, r, s, ş sesleriniň birine gutaran düýp sözden baş sanysyny tapyp, depderiňize ýazyň. Ýazanyňyzda soňuna çekimli bilen başlanýan goşulma goşuň.

Gönükme 50. Teksti okaň. Zähmetkeş, buýsanç sözleriniň manysyny düşündiriň.

Mugallymlar we terbiýeçiler

Bize okamagy, ýazmagy öwreden, akyly, bilimli edip, älem syrlaryny öwreden halypamyz – mugallymdyr. Bize zähmet çekmegi, dogry sözli, mylakatly bolmagy öwreden terbiýeçimizdir. Özümize gelşikli geým geýmegi, özümizi gowy alyp barmagy öwreden hem mugallymymyzdyr. Bu ajaýyp käriň eýeleri çagalaryň bagtly, gelejeginiň parlak we öwşgünli bolmagy üçin alada edýärler. Zähmetkeş terbiýeçiler we mugallymlar biziň buýsanjymyzdyr.

Gönükme 51. Teksti okaň we at beriň. Dodaklanýan çekimlileri belläň. Kompýuteriň ýene-de haýsy kysymларыnyň adyny bilýärsiňiz?

Adam kompýuteri oýlap tapanda, onuň ýadyna syçan düşdi. Kompýutere erk edýän gurala syçan diýilýär. Ol syçana meňzeýär: kiçijik, çakkan we guýrukly.

KAPITAN

Indi telim gün bäri kürk towuk turman oturyp ýumurtga basýardy. Käte bir gidip, töwerekde gezmeläp, aýagyny ýazyp geläýmese ol uzakly gün ýumurtgalaryň üstünden galman oturardy. Akja ýumurtgalary enelere mahsus irginsizlik bilen, yhlas bilen basýardy.

Bir gezek towuk aýagyny ýazmaga çykanda, onuň basyp oturan ýumurtgalarynyň birine jan girdi. Ilki ol yranyp, leňner atdy. Soňundanam ýumak bolup togarlanyp giderli görüldi. Onuň içinde kimdir biriniň barlygy aýan boldy. Bir salymdan ýumurtga çyzyk atyp jaýryldy-da, saryja jüýjejik

peýda boldy. Ol bir salym geň galyp, daş-töweregini synlap durdy. Jüýjegiň duran ýumurtga bölejigi akja gämä meñzeýärdi. Şonuň üçinem ol häzir şol akja gämide bir ýerlerden ýüzüp gelen kapitandy.

Jüýjek ýene bir salym töweregi synlap duransoň:

– Bu ýerem ýaşamazça däl ekeni – diýip, gämiden düşdi.

?! Soraglar we ýumuşlar:

1. Akja towuk näme edýärdi?
2. Ol nirä gitdi?
3. Siz jüýje bakyp yören towugy gördüňizmi?
4. Jüýjeli towuk nähili ses çykarýar?
5. Jüýjeler nähili reňkde bolýar?

Gönükme 52. Tekstiň birinji, ikinji sözlemlerini depderiňize ýazyň. Soraglara jogap beriň.

1. Siziň öyüňizde towuk, jüýje barmy?
2. Siz jüýjaniň ýumurtgadan çykyşyny gördüňizmi?

Gönükme 53. Şygry okañ we göçürñ.

«Ne gözeldir boýnuñ seniñ,
 Ýesir eder oýnuñ seniñ,
 Enaýyja gözleriñ bar,
 Mylaýymja sözleriñ bar.
 Edil ertekide aýdylşy ýaly,
 Periñ näzik, burnuñ peri mysaly.
 Saýrasana, owazyñdan ganaýyn,
 Dür dökülen dilleriñe döneyin.
 Guşlaryñ içinde şasy bolarsyñ,
 Jak-jak edip, gül içinde gülersiñ».

(I.A. Krylow)

Gönükme 54. Aşakdaky teksti okañ we birinji, ikinji sözlemleri göçürñ. Dodak çekimlileriniñ aşagyny çyzyñ.

Biziñ ýurdumyzda her ýyl 1-nji oktýabrda «Mugallymlar we terbiýeçiler günü» bellenip geçilýär. Biz bu baýramda mugallymymyzy gutladyk. Biziñ mekdebimizde bu baýramçylyga bagyşlanan dabaraly ýygnak boldy. Biz öz goşgudyr-aýdymalarymyz bilen çykyş etdik.

Gönükme 55. Okañ we mazmunyny aýdyp beriñ. Teksti böleklere bölüñ. Her bölege sözbaşy tapyñ.

Ýaryş

Günlerden bir gün Towşan özüniñ ýüwrükligini görkezmek üçin Pyşbagany ylgamak boýunça ýaryşa çagyrypdyr. Pyşbaga razy bolupdyr. Tokaýyñ çetindäki bir agajy belläp, şol ýere barmaly edip ylalaşypdyrlar.

Ýaryş başlanypdyr. Pyşbaga howlukman ýola düşüpdir. Muny gören Towşan gülüp:

– Men biraz uklasam hem bolar, – diýip bir agajyň aşagynda ýatyp, uka gidipdir.

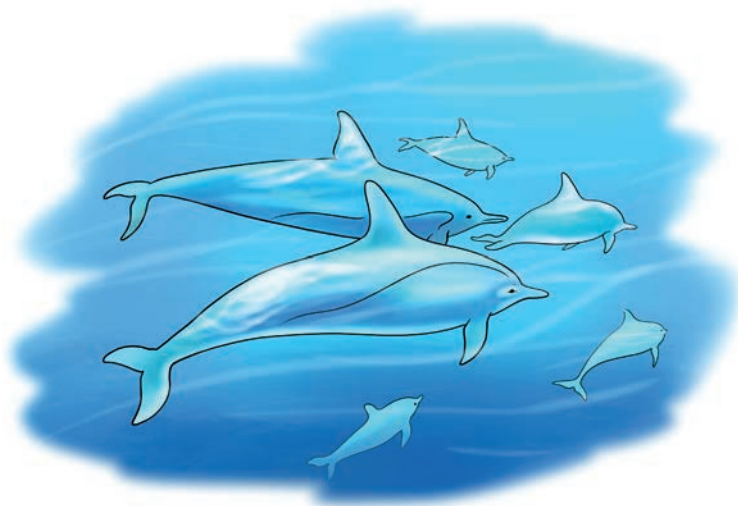
Aradan birnäçe wagt geçipdir. Towşan oýanyp seretse, Pyşbaga pellehana ýetip barýar. Towşan bar güýjüni jemläp, ylgapdyr. Emma Pyşbaga ondan öň pellehana ýetip barypdyr. Towşan bolsa özüniň biperwaýlyk edenligi üçin puşman edipdir.

Gönükme 56. Aşakdaky sözlere çekimli bilen başlanýan goşulma goşup, depderiňize ýazyň.

Sowul, gowur, gowuş, köwüş, demir, tomus, maňyz, çagyl, gelin.

DÜNÝÄ UMMANLARY

Alymlaryň pikirine görä «umman» sözi grekçe «kenarsyz deňiz» manysyny aňladýar. Umman – Ýeriň materik we adalaryny gurşap alan suw gabygy. Häzirki wagtda ýer şarynda 4 sany umman bar. Bular: Ýuwaş umman, Atlantik umman, Hindi ummany, Demirgazyk Buzly umman.

Ummanlar Ўer җарыныӊ 70 гөтерimini еѳеleyәр. Planetamyzdaky ummanlaryӊ diӊe 5 гөтерими öwrenilen. Dünýädäki iӊ uzyn dag zynjry suwuӊ aҗagynda yerleşendir. Ummanlaryӊ düybünde dünýädäki ähli muzeýlerdäki eksponatlardan hem köp taryhy ýadygärlikler bar. Planetamyzdaky kislorodyӊ 70 гөтеримден gowragy ummanlar sebäpli peýda bolýar. Ummanlarda köp sanly haýwanlar ýaşaýar.

Ýuwaş umman dünýädäki iӊ uly ummandyr. »Ýuwaş umman« latynça söz bolup, «asuda deňiz» diýen manyny aňladýar. Ýuwaş umman aýdan hem ulurakdyr. Ummanyӊ aҗagyndaky suw yssy bolýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. «Umman» sözüniӊ manysy näme?
2. Ўer җарында gury yer köpmi ýa-da suwmy?
3. Planetamyzdaky ummanlar doly öwrenilenmi?
4. Iӊ uly umman haýsy?
5. Ummanlaryӊ bize nähili peýdasy bar?

Gönükme 57. Okañ we birinji we ikinji sözlemleri depderiӊize ýazyӊ. Her sözlem näçe sözden ybarat?

Ўer җарындaky ähli adamlaryӊ durmuşy ummanlar we deňizler bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Deňizlerden we ummanlardan bugaryp çykýan suw Ўer җарыны suwarýar. Ummanlar we deňizler biziӊ dem almagymyz üçin zerur bolan kislorod bilen üpjün edýär. Dünýä ummanynda ýaşaýyş bar. Ummanlarda Ўer җарындaky ähli janly jandarlaryӊ ýarysyndan gowragy ýaşaýar. Balyk, leňneç, deňiz kelemi, deňiz molýuskasy ýaly önümler deňizlerden hem-de ummanlardan alynýar.

Sözün özbaşdak many aňladýan bölegine asyl söz diýilýär. Sözün özbaşdak many aňlatmaýan bölegine goşulma diýilýär.

Meselem: ellik, el-asyl söz, lik-goşulma.

Gönükme 58. Ikibir-ikibir ýazylan sözlari biri-biri bilen deňeşdirip, üns berip okaň. Olaryň biri-birinden näme tapawudynyň bardygyny aýdyň.

Suw-suwly, ädik-ädikçi, galam-galamlar, mekdep-mekdepde, oka-okajak, al-aldy, ot-otluk, oba-obadan.

Gönükme 59. Okaň. Çyzygyň çepindäki sözleriň many aňladýandygyna, sagyndaky goşulmalaryň many aňlatmaýandygyna üns beriň. Sözlere goşulmalary goşup depderiňize ýazyň.

Nusga: pagtaçy, ellik,...

Pagta – çy

El – lik

Haly – çy

Men – iň

Sen – iň

Kitap – lar

öý – de

kelem – iň

okuw – dan

Gönükme 60. Nakyllary okaň we depderiňize ýazyň. Has gara ýazylan sözlere üns beriň.

Gamşy gowşak tutsaň, eliňi gyýar.

Gorkana goşa **görner**.

Gulagyň **garny** bolmaz, siňegiň **erni**.

Gönükme 61. Berlen sözleriň asyl sözüni ýazyň.

Çopandan, goýuny, ädige, roborty, ýaglygyň, garakçy.

NÄME ÜÇIN DEÑIZ BUZ BILEN ÖRTÜLEN

Erteki

Gadym zamanlarda demirgazykdaky deňizler hem ýyly bolupdyrlar. Buz bolmandyr. Ol ýerde kitler, týulenler we balyklar köp bolupdyr. Kit azrak iýip uklaýan eken. Týulen bir-iki balygy iýip, kenara çykyp uklaýan eken. Hemme hezil edip, oňat ýaşaýan eken.

Bir gün kenara açgöz adamlar gelipdirler. Görseler, deňizde her hili balyklar we haýwanlar ýüzüp ýör. Adamlar bulary tutup başlapdyrlar. Dürli torlary, gapanlary we garpunlary oýlap tatypdyrlar. Şolaryň kömegi bilen gereginden hem artyk balyklary we deňiz haýwanlaryny

tutupdyrlar. Iýenini iýip, iýip bilmedigini zaýa edipdirler. Açgöz adamlaryň hiç gözi doýmandyr.

Şonda deňiz haýwanlary we balyklar deňiz Hojaýynynyň ýanyna arzyny aýdyp barypdyrlar:

– Deňiz Hojaýyny, seret biz barha kemelip barýarys. Bu gidişde açgöz adamlar biziň hemmämizi gyryp bolarlar.

Deňiz Hojaýyny seretse dogrudan hem deňizde balyklar we haýwanlar gaty kemelipdir. Bu gidişde deňizde hiç zat galmaz, diýip oýlapdyr. Deňiz Hojaýyny suwdan çykyp Şemala ýüzlenipdir:

– Şemal, kömek et. Açgöz adamlar meniň balyklarymy we haýwanlarymy gyryp ýok etjek bolýarlar. Bir çäre tap!

Şemal uçup ýer ýüzündäki ähli sowugy açgöz adamlar ýaşaýan ýere ýygnap gelipdir we demirgazyk deňizleri doňdurypdyr. Deňizler buz bilen örtülipdir. Häzir hem ol ýerler buzluk.

Açgöz adamlar indi balyklary we deňiz haýwanlaryny tutup bilmejegine gözi ýetip, yssy ýurtlara göçüp gidipdirler. Ol ýerlerde hem ähli janly-jandarlary gyryp başlapdyrlar. Indi yssy deňizleriň balyklary we haýwanlary aglaşyp Deňiz Hojaýynynyň ýanyna gelipdirler:

– Deňiz Hojaýyny biziň dadymyza ýeteweri. Bu açgöz adamlar biziň hemmämizi gyryp, ýok ederler!

Ýene-de Deňiz Hojaýyny Şemaldan kömek et diýip, haýyş edipdir.

Şemal uçuryp-uçuryp, bar galan sowuklary alyp gelipdir. Emma bu sowuk az bolany üçin yssy ýurtdaky deňizler diňe gyşda buz bilen örtülýän bolupdyr. Ol ýerde adamlar balyklary we deňiz haýwanlaryny awlaýar. Olaryň sany gün-günden azalýar. Demirgazyk deňizlerde balyklar we haýwanlar ýaýnap ýaşaýarlar. Sebäbi buz açgöz adamlara ýol bermeýär.

(W. G. Kwaşin)

Soraglar we ýumuşlar:

1. Açgöz adamlar deňizdäki balyklary we haýwanlary nädipdirler?
2. Balyklara we haýwanlara kime kömek edipdir?
3. Ertekide esasy öňe sürülýän pikir näme?

Gönükme 62. Okaň. Tekstden birinji we ikinji sözlemleri depderiňize ýazyň. Asyl sözüň aşagyny çyzyň.

Örän gadym zamanlardan başlap adamlar deňizlerde we ummanlarda gämilerde ýüzüp, nämälim ýerleri gözläp tapypdyrlar. Bu aýratyn hem Beýik açyşlar döwründe has ösdi. Dünýä ummanlarynda bütin dünýäde daşalýan ýükleriň 80 göterime golaýy daşalýar.

Deňizleriň we ummanlaryň kenarlarynda birnäçe portlar ýerleşen. Çünki suw ýoly döwletleri baglanyşdyrýan ajaýyp ýoldur.

Gönükme 63. Asyl sözleriň soňuna goşulma goşup, depderiňize ýazyň. Göçüren sözleriňizi okaň we olaryň asyl sözi bilen goşulmasyny aýdyp beriň.

Çaga, köşek, goýun, men, gül, sen, şar, balyk.

Gönükme 64. Nakyllary okaň we göçüriň. Göçüreniňizde asyl söz bilen goşulmanyň arasyna kese çyzyk goýuň.

Berk bolsa daşyň, taýýardyr aşyň.

Dagdan arkasy bolanyň daşdan ýüregi bolar.

Nusga: Berk bol-sa ...

Bölümi berkitmek üçin soraglar

1. Ummanlar näçe sany we olar haýsylar?
2. Ummanlarda ýaşayyş barmy?
3. Ummandan nähili baýlyklar alynýar?
4. Ummandan başga nähili maksatlarda peýdalanýarlar?
5. Ýer ýüzündäki ajaýyp deňiz barada näme öwrendiňiz?
6. Berlen sözleriň asyl sözüniň we goşulmasynyň arasynda kese çyzyk goýup ýazyň.

Okuwçylar, kitaphana, ussahana, tikiñçi, gyzlar.

BEREKET DERÝASY

Amyderýa – Orta Aziýadaky iň uly we suwly derýadyr. Ol taryh kitaplarynda 20-den gowrak at bilen mälimdir. Ony derýanyň ýakasynda ýaşayan türki taýpalar ilki okuz, ýagny derýa diýip atlandyrypdyrlar. Grekler we rimliler öz dillerine görä Oks (Oksus), derýanyň sag kenaryna bolsa Transoksiana, ýagny «derýanyň aňyrsy» diýipdirler. Araplar hem edil şeýle manyda demirgazyk tarapyna

Mawerannahr diýipdirler. Derýanyň suw perisini aňladýan Wahş diýen ady hem bolupdyr. Pakistanda häzir hem Amyderýany Wahş diýip aýdýarlar. Orta asyrlardaky arap syýahatçylarynyň eserlerinde Jeýhun derýa diýip atlandyrypdyrlar. Ahyrynda derýanyň häzirki ady gadymy kerwen ýolunda ýerleşen Amul (häzirki Türkmenabat şäheri) şäheriniň ady bilen meşhur bolupdyr. Derýanyň uzynlygy 2500 kilometre golaý. Owganystandaky Hindiguş daglarynyň demirgazygyndan 5000 metr belentlikdäki buzlukdan başlanýar. Gissar dag ulgamlaryndan, Pamir daglaryndan örän köp goşantlar gelip goşulýar. Iň köp suwly goşandy Wahş derýasy goşulandan soň, Amyderýa diýip atlandyrylar. Surhanderýadan soň Amyderýa tä Aral deňzine çenli 1200 kilometr aralykda hiç bir goşant goşulmaýar. Zarafşan bilen Kaşkaderýa Amyderýanyň gadymky goşantlarydyr.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Amyderýanyň nähili atlary barada öwrendiňiz?
2. Amyderýanyň uzynlygy näçe kilometre deň?
3. Amyderýa öz gözbaşyny nireden alyp gaýdýar?
4. Amyderýanyň goşantlary barada nämeleri öwrendiňiz?
5. Amyderýanyň suwy nirä guýulýar?

Söz üýtgediji goşulmalar

Sözlemde sözleri baglanyşdyrmaga hyzmat edýän goşulmalara söz üýtgediji goşulmalar diýilýär. Sözlere goşulmalar goşulanda, ilki söz ýasaýjy goşulmalar, zyndandan söz üýtgediji goşulmalar goşulýar.

Meselem: okuw-çy-lar-dan,...

Söz üýtgediji goşulmalara esasan, san, zaman, ýöňkeme, düşüm goşulmalary degişlidir.

Gönükme 65. Tekstiň birinji, ikinji sözlemine depderiňize ýazyň. Söz üýtgediji goşulmalaryň aşagyny çyzyň.

Gönükme 66. Nokatlaryň ýerine degişli goşulmalary goşup, sözlemleri göçürüp ýazyň.

Okuwçy mekdep... okaýar. Çaga... oýnaýarlar. Iş... zavodda işleýär. Enem fabrik... işleýär. Biz gazet... makala okadyk.

Gönükme 67. Aşakda berlen sözleri okaň, düýp söz bilen söz ýasaýjy goşulmanyň arasyna kese çyzyk goýup göçüriň.

Nusga: al-gy,...

Algy, ýoldaş, obadaş, nobatçy, synçy.

ÖWSER JEÝHUN ŞEMALLARY

Nirde bolsam göwün küýsär,
Ene toprak taraplary,
Hyýalymda her säherde,
Öwser Jeýhun şemallary.

Bägüller ýygyp çöllerden,
Reýhan güli çemenlerden,
Biziň bu gözel illerden,
Öwser Jeýhun şemallary.

Ömür gysga, menzil uzak,
Ýyllar bizden bolýar ýyrak.
Baklylygyň aýdymy dek,
Öwser Jeýhun şemallary.

Zähmetkeşdir onuň halky,
Dünýä aýan onuň akly,
Joş urýandyr hyjuw batly,
Öwser Jeýhun şemallary.

Iliň mähri sönmez senden,
Alar ryzkyn Jeýhun senden,
Garagalpak, Horezmden,
Öwser Jeýhun şemallary.

Özbekistan – şanly diýar,
Bilbiller yşkynda ýanar,
Ählipaslynda nowbahar,
Öwser Jeýhun şemallary.

Ybrahym diýr, iliň sesi,
Amynyň syrly şöhlesi,
Sen ömrümiň baky ýeli,
Salam Jeýhun şemallary.

(I. Ýusupow)

Soraglar we ýumuşlar:

1. Şahyr Amyderýanyň boýunda ýaşayan halky nähili taryplapdyr?
2. Amyderýanyň halka bereket berýändigini wasp edýän setirleri okap tapyň.
3. Goşgy haýsy temada?
4. Goşgyny labyzly okaň.

Gönükme 68. Okaň. Has gara ýazylan sözleri göçürüp ýazyň, söz ýasaýjy goşulmalaryň aşagyny çyzyň.

Hünärli adam hor bolmaz. Ýagşy bilen ýoldaş bolsaň galan işiň bitirer, ýaman bilen ýoldaş bolsaň ýörän ýoluň ýitirer. **Dutarçy** gyzlar dutaryny sazladylar. **Balykçy** guşlar deňziň üstünde uçýar.

Gönükme 69. Berlen sözlere söz ýasaýjy goşulma goşup, täze söz ýasaň.

Nusga: jogapkär,...

Jogap, otur, oýna, mal, kesel, mugt.

Gönükme 70. Berlen sözlere söz üýtgediji goşulma goşup, depderiňize ýazyň.

Nusga: işim,...

Iş, eje, bag, git.

Gönükme 71. Berlen sözlere ilki söz ýasaýjy, soňra söz üýtgediji goşulma goşup, depderiňize ýazyň.

Nusga: ýükli, ýazyjy,...

Ýüki, ýazyň,...

Ýük, ýaz, ýag, ýol.

Gönükme 72. Goşgyny labyzly okaň we birinji, ikinji bendini depderiňize ýazyň. Söz ýasaýjy we söz üýtgediji goşulmalary tapawutlandyrmaga hereket ediň.

Bir eýjejik jüýjejik

Ýumurtgadan çykanda,
Jüýjelerni geň görüp,
Käkeledi ak towuk
Küren oba ýañ berip:

«Bulaň eýjejkdigni,
Siz bulary bir görüň!

Özüm tapdym, dilemäň,
Hiçniñize bermerin!»

Sekiz sany ak jüýje
Hemmäň ünsüni çekýär.
Sekiz sany ak jüýje
Dünýä ýylgyryp bakýar.

Käkeleýär ak towuk,
Sesin goýup bilenok,
Çagalarna guwanyp,
Bakyp-doýup bilenok.

HAKYKY ÝOLDAŞ

Meret, Batyr we Baýram üçüsi dost. Bularyň üçüsi-de
üçünji synpda okaýarlar.

Bir gün mugallym olara hekaýa okamagy we mysal işlemegi tabşyrdy. Meret hekaýany okady, emma mysaly işläp bilmedi. Meret ertir ir bilen mekdebe gelip, ýoldaşlaryndan kömek sorady.

Onda Baýram oña öz depderini berdi-de:

– Me, göçürüp al, meniňki dogrudyr – diýdi.

Onda Batyr:

– Meret, göçürüp ýazma, iň gowusy men saňa düşündireýin weli, sen özüň işle – diýdi.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Oglanlara nähili ýumuş tabşyryldy?
2. Meret ýumşy nähili ýerine ýetirdi?
3. Merede Baýram nähili kömek etjek boldy?
4. Merede Batyr nähili kömek etjek boldy?

Gönükme 73. Sözlere ilki söz ýasaýjy soň söz üýtgediji goşulma goşup ýazyň.

Serhet, zähmet, nahar, nan.

Gönükme 74. Sözlemleri okaň we göçüriň. Has gara ýazylan sözleriň asyl sözünü we goşulmasyny tapyň. Olaryň nähili goşulmadygyny aýdyň.

Obamyzda **kitaphana** bar. Kitaphana hemişe **adamly**. Onda gyzykly **kitaplar** bar. Atam çeper **eserleri** okamagy gowy görýär.

Gönükme 75. Okaň. Sözlemdäki ýasama sözleri tapyň we asyl sözi bilen goşulmasynyň arasyna kese çyzyk goýup göçüriň.

Çopan aga Aşyra kiçijik güjük getirip berdi. Ol alaja güjük eken. Maýsanyň gowy gurjagy bar. Maýsa oña gyzyl matadan owadanja köynektikdi.

HASYL BAÝRAMY

Ine bulutly we sowuk günler hem ýetip gelgi. Agaçlar reňbe-reň lybasyny geýip ugrady. Güyz geldi.

Gün öňki ýaly gyzdyрмаýar. Ýgy-ýgydan gara bulutlar asmany öl, gara köýnegine büreyär. Daş-töwerek ýuwaş-ýuwaşdan gyşyň gelmegine taýýarlanýar.

Ilkinji sowuklaryň gelmegi bilen adamlar güyzki hasyllary: almalary, almytlary, üzümleri, pomidorlary, burçlary, hyýarlary, kädileri, garpyzlary, gawunlary, ýeralmany, soganlary, şalgamy, käşiri ýygyp başlaýarlar.

Şonuň üçin hem güyz paslyna bolçulyk pasly diýilýär. Halkymyzda bu barada nakyllar hem bar: «Güyzde ýygnan gyş söýner».

Hasyil ýygmak örän maşakgatly iş. Ýetişen hasyly zaýa etmän wagtynda ýygyp almaly. Güyzdäki hasyl witaminlere we minerallara baý bolýar.

Biziñ ölkämize hem güyz geldi. Özbekistan – güzel diýar. Topragy hasyldar, sahy güneş nuruny bol eçilýär. Her paslyñ özboluşly baýramlary bar. Ýnha şu baýramlardan biri «Hasyly baýramy»dyr. Bu baýram güyz paslynda bellenip geçilýär. Hasyly baýramy iň güzel, iň gowy baýram hasaplanýar.

Bu baýram meýdandaky ýygym işleri gutaryp barýarka, bagdaky miweler ýygylýan wagtynda geçirilýär.

Hasyly baýramyna çagalar hem intizarlyk bilen garaşýarlar. Çünki olar güyz hakynda goşgular we aýdymlar aýdyp berýärler.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Hasyly baýramy haçan bellenip geçilýär?
2. Siziñ mekdebiňizde hasyly baýramy bellendimi?
3. Sen baýramda goşgy ýa-da aýdym aýdyp berdiňmi?

Gönükme 76. Aşakdaky sözleri ilki söz ýasaýjy, soňra söz üýtgediji goşulma goşup göçüriň.

Nusga: ýagyş,...

Ýagyn,...

Ýag, söz, gül, çag.

Gönükme 77. Sözlemleri okaň we göçüriň. Göçüren sözlemiňizde söz ýasaýjy goşulmanyň aşagyna bir çzyk, söz üýtgediji goşulmanyň aşagyna iki çzyk çzyň.

Sülgün joralary bilen mekdebe barýar. Ejem mekdepde mugallym bolup işleýär. Bossan eje tamdyra ot goýberdi. Meret iki goşgyny ýat tutupdyr.

III BÖLÜM. SAGDYN TENDE – SAGDYN AKYL

SAGLYGYŇ GIREWI

Adam organizmi ähli gerekli maddalary azyk önümler we suw arkaly alýar. Azyk önümleriniň düzümi we olaryň aýratynlyklary saglygymyza, uzak ömür sürmegimize we sagdyn bolmagymyza täsir edýär. Birnäçe alymlaryň pikirine görä, adamyň fiziki taýdan sagdyn bolmagy onuň ýaşayşyna hem belli bir derejede bagly bolup, ol dogry naharlanmagy hem öz içine alýar. Şol sebäpli dogry naharlanmagyň düzgünlerini bilmek örän möhümdir.

Ertirlik günlük iýilýän naharyň möhüm bölegini tutýar. Şonuň üçin hem ertirlik naharyňy gowy iýmeli. Ertirlik edinýän wagtyňda salfetkalardan peýdalanmaly. Salfetka her bir çaga üçin aýratyn bolmaly. Göwdäni dik tutmaly. Ululardan öň nahara el uzatmaly däl. Arassa suw içmeli. Ertirlik edinende agzyňa uly zat salyp iýmeli däl. Agzyňyzy

şalpydatmaly däl. Ýanyňyzda oturanlaryň ünsüni bozup, onuň ertirlik edinmegine päsgel bermeli däl. Naharlananda howlukmaň. Suwy köp içmeli. Çay, kofe we dürli şerbetler suwuň ýerini tutmaýar. Gazly suwlary içmek gadagan edilýär. Belokly tagamlary köpräk iýmeli. Beloga baý naharlara dürli etler, balyk, hozlar, kömelekler, däneli ösümlükler, ýumurtga we tworog girýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Siz öz saglygyňyzy goramak barada nämeleri öwrendiňiz?
2. Siz haýsy iýmiti iýmegi gowy görýärsiňiz?
3. Siz şu gün ertirlikde näme iýdiňiz?
4. Sen jigileriňe naharlanmak tertibine degişli nähili maslahat bermek isleýärsiň?

Gönükme 78. Okaň we ýazyň. Has gara ýazylan sözlerde asyl sözi we goşulmany aýdyň.

Käşiriň düzüminde A, B, C, D, E witaminleri bar. Ol immuniteti artdyrýar. **Gözüň** görejinini gowulandyryýar. Kesel bolmajak bolsaňyz her gün käşir iýmäge endik ediniň.

Gönükme 79. Okaň. Has gara ýazylan sözleriň asyl sözünü we goşulmasyny aýdyp beriň.

Pomidor gün **nuruna** gyzaryp bişýär. Ol ýürek we aşgazan üçin gowy **dermandyr**. Gandaky gant mukdaryny **tertibe** getirýär. **Nahara** gowy tagam berýär.

Gönükme 80. Okan we depderiňize ýazyň.

Ýöne ýere adamlar hiç bir nahary sogansyz taýýarlamaýarlar. Sebäbi sogan bakteriýa we mikroblara garşy göreşýär.

Gönükme 81. Teksti okaň we soňky sözlemi depderiňize ýazyň. Sözlemiň manysyny düşündiriň

Özbek dili – döwlet dili

1989-njy ýylyň 21-nji oktýabrynda «Döwlet dili hakynda» ky kanun kabul edildi. Garaşsyzlygy gazananymyzdan soň 1993-nji ýylyň 2-nji sentýabrynda «Latyn ýazuwyna esaslanan özbek elipbiýini yglan etmek barasynda»ky Özbekistan Respublikasynyň Kanuny kabul edildi. Häzirki günde ýurdumyzyň ähli mekdeplerinde, ýokary okuw jaýlarynda latyn ýazuwyna esaslanan özbek elipbiýi ulanylýar. Häzirki wagtda bu ýazuwda derslikler, gazetler we žurnallar çap edilýär. Özbek dili köpmilletli halkymyzy bir agzybir maşgala birleşdirýän dostluk dilidir.

Gönükme 82. Okaň we mazmunyny gürrüň edip beriň. Has gara ýazylan sözleriň asyl sözünü we goşulmasyny aýdyp beriň.

Jüýjeler

Eminiň **towugy** jüýjelerini ertirden agşama çenli yzyna eýerdip bakýar. Ýerden **birje** däne tapsa, «jürk-jürk» edip jüýjelerini çagyryýar. Muňa seredip duran Emin **ejesinden**:

– Eje, näme üçin towuklar ýer dörýärler? – diýip sorady. Ejesi:

– Guşlaryň **iýmiti** ýerde bolýar, balam. Şonuň üçin hem towuk **jüýjelerine** ýer **dörmegi**, zähmet çekip, iýmit tapmagy öwredýär – diýdi.

Gönükme 83. Teksti okaň. Oňa degişli sözbaşy tapyň we göçüriň. Ýasaýjy goşulma kabul eden sözleriň aşagyny çyzyň.

Möjekler sugunlaryň we keýikleriň kesel we tapsyzlaryny tutup iýýär. Kesel haýwanlar sag haýwanlara kesel ýaýradýarlar. Şonuň üçin möjekler sanitar wezipesini ýerine ýetirýärler.

Gönükme 84. Bu asyl sözleriň soňuna degişli goşulmalar goşup, sözlem içinde ulanyň we depderiňize ýazyň.

Nusga: Baharda baýyrdan gülälek ýygarys.

Baýyr, üzüm, depder, jorap, göle, sazак.

SERDARYŇ ÝALŇYŞY

Serdar ýatkeş däl. Hernäçe hereket etse-de, goşgyny tiz ýatlap bilmeýär. Ilki ýatlaýar, emma mugallym soran wagtynda hemmesi ýadyndan çykaýýar. Ol dostundan maslahat sorapdyr. Dosty hem:

– Men goşgy ýatlanymda ilki bilen depdere üç-dört gezek göçürip ýazýaryn. Soňra sesli okap gaýtalaýaryn. Ýadyma düşmedik ýerine seretmek üçin depderiň listini ýyrtyp alyp jübime salyp goýýaryn. Şonda göwnüme jaý bolýar – diýdi.

Bu pikir Serdaryň gulagyna ýakdy. Emma goşgyny gaýta-gaýta göçürip ýazmagy kyn gördi. Kitaby göterip ýörmek hem kyn. Ahyry Serdar kitabyň goşguly sahypasyny ýyrtyp aldy-da, jübüsine saldy. Ol goýunlaryny otluk meýdana goýberdi we goşgyny jübüsinden çykaryp, dik duran ýerinde sesli okamaga başlady. Öz sesinden özi hoşal bolup, gitdigiçe labyzly okamaga hereket edýärdi.

Ertesi Serdara goşgyny säginmän, labyzly aýdyp bereni üçin mugallymy «bäş» baha goýdy.

– Ejejan, men «bäş» baha aldym – diýip, gündeligini ejesine görkezdi.

– Berekella, akyly oglum – diýip, ejesi ogluny bagryna basdy.

– Ejejan, maňa däl-de kitaba sag bol aýt – diýip, Serdar jübüsinden ýyrtylyp giden kitabyň sahypasyny çykardy.

Ejesi bir Serdara, bir onuň elindäki kitabyň sahypasyna seretdi. Soňra:

– Bilemok, balam, kitap seniň sag bolsunyňy kabul edermikä, – diýip ogluna seretdi.

?! Soraglar we ýumuşlar:

1. Hekaýany labyzly okaň. Serdaryň eden işi dogrumy?
2. Näme üçin ejesi ogluna seretdi?
3. Siz goşgyny nähili ýatlaýarsyňyz?

Gönükmäni okaň. Soraglaryň jogabyny depderiňize ýazyň.

1. Güz haýsy aýdan başlanýar?
2. Güzde haýsy guşlar ýyly ölkelere uçup gidýärler?
3. Güzden soňra haýsy pasyl başlanýar?
4. Haýsy guşlar gýşlamak üçin biziň ýurdumyza uçup gelýärler?

Gönükme 85. Bu sözleriň asyl sözi bilen goşulmasynyň arasynda kese çyzyk goýup göçüriň.

Nusga: suw-çy, suw-ly,...

Suwçy, suwly, suwuň, suwa, kitaply, kitapdan, mekdepden, mekdepler, aýlar, aldy, algy, almak, aljak.

Gönükme 86. Göçüriň. Sözleriň asyl sözünüň aşagyna bir çyzyk, goşulmasynyň aşagyna iki çyzyk çyzyň.

Amanyň gyzy ikinji synpda okaýar. Gyzyň ady Gülşat. Gülliniň jorasy şäherde ýaşaýar. Şäherli çagalar obamyza gezelenje gelerler.

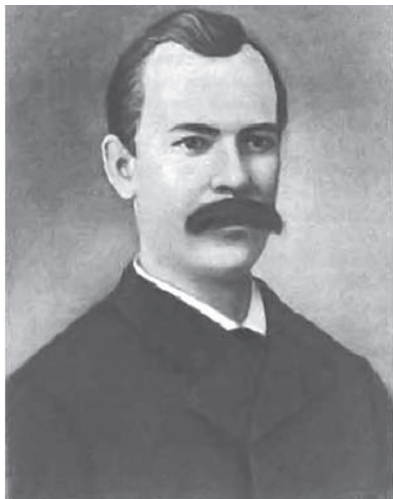

Gönükme 87. Bu asyl sözleriň hersine bir ýasaýjy goşulma goşup, depderiňize göçüriň.

Nusga: Ýol – ýoldaş,...

Ýol, gaş, galam, otur, üzüm, bag, ot, diş, ýaz, ek, güýç, okuw.

WITAMINLER

1880-nji ýylda rus alymy N. I. Lunin adam organizmi üçin belok, ýag, uglewodlar, mineral duzlar we suwdan başga ýaşaýyş üçin beýleki zatlaryň hem zerurlygyny anyklady. Soňra bu maddalara witaminler diýip at berdiler (latyn sözünden «wita» – «ýaşaýyş» diýmegi aňladýar). Witaminler miwelerde we gök önümlerde köp bolýar. Häzirki günde 30-a golaý witamin anyklandy. Witaminleriň atlaryny sadalaşdyrmak üçin latynça harplar bilen belgilediler. Witamin «A» gözüň normada işlemegini üpjün edýär. Witamin «D» süňkleriň dermany. Witamin «B1» we «B2» beýniniň gowy işlemegi üçin zerur. 1948-nji ýylda alymlar birinji gezek malyň bagryndan açyk gyzyl reňkli täze witamin kristallaryny «(B12)» bölüp aldylar. Bu witamin gany köpeltmäge kömek edýär. Witaminler adam kesel bolanda däl-de, eýsem köp işlese hem gerek bolýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Witamin kim tarapyndan tapylýar?
2. Witamin sözüniň manysy näme?
3. Häzirki günde witaminleriň näçe görnüşi bar?
4. Witaminleriň peýdasy barada nämeleri öwrendiňiz?

Kim?, näme?, nire? diýen soraglara jogap bolýan sözlere atlar diýilýär.

  Gönükme 88. Tekstiň içinden kim?, näme?, nire? diýen soraga jogap bolýan sözleri tapyp, depderiňize ýazyň.

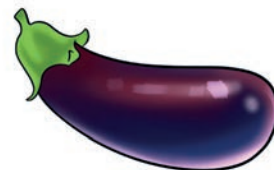
  Gönükme 89. Okaň we *kim?*, *näme?* diýen soraga jogap bolýan sözleri tapyň.

Ýatkeşligim gowy bolsun diýseňiz, bolgar burçuny köpräk iýiň. Bolgar burçy ukyny gowulandyryýar, az ganlylygy hem bejerýär.

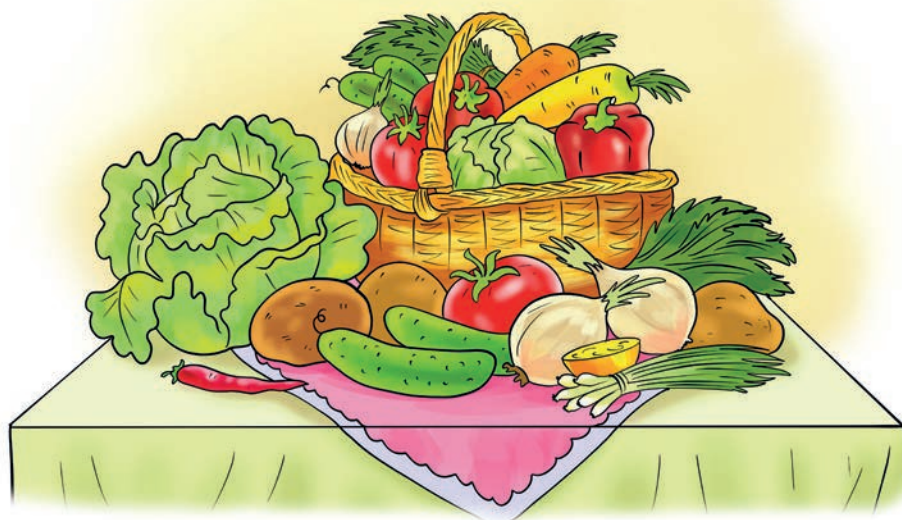

   Gönükme 90. Okaň we ýazyň. *Kim?*, *näme?* diýen soraga jogap bolýan sözleriň aşagyny çyzyň.

Badamjanyň peýdasy barada adamlar gadymdan bilipdirler. Badamjanda adam organizmi üçin zerur bolan örän köp witaminler bar. Badamjan nahara we salada gowy tagam berýär.

PEÝDALY GÖK ÖNÜMLER

Adamlar gök önümleri örän gadym wagtlardan bäri nahara salyp ulanýarlar. Orta Aziýada mundan 2000 ýyl öň hem sogan, käşir, burç, turp we beýleki gök önümleriň ekilendigi mälim. Gök önümler otjumak ösümlük bolup, käşiriň, turpuň we şalgamyň kök miwesi iyilýär. Kelemiň we saladyň ýapraklary iyilse, gülkelemiň gunçasý iyilýär. Pomidoryň, hyýaryň we badamjanyň miwesi terligine ýa-da gaýta işlenen ýagdaýda iyilýär. Nahara özboluşly tagam berýän dürli otlar (seldereý, petruška, ukrop) hem gök önümlere degişlidir.

Gök önümler mazaly bolmak bilen birlikde örän peýdalydyr. Gök önümlerde adam organizmi üçin zerur bolan kalsiý, magniý, natriý, demir, fosfor we kaliý ýaly mineral duzlar bar. Gawunda we pomidorda demir köp. Bu çagalara we garrylara örän zerurdyr. Hyýar işdäni açýar. Bolgar burç naharyň gowy siňmegine kömek berýär.

Gök önümler adamyň sagdyn bolup ösmegine kömek etmek bilen birlikde, dürli kesellerden hem goraýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Peýdaly gök önümler barada nämeleri öwrendiňiz?
2. Gök önümlerde bar bolan maddalaryň we duzlaryň atlaryny aýdyp beriň.
3. Siz şu gök önümleriň haýsy birini öz mellegiňizde ekdiňiz?
4. Geljek ýyl ýene haýsy gök önümi ekmek isleýärsiň?

Gönükme 91. Okaň we depderiňize ýazyň. Gök önümleriň peýdasy barada aýdyp beriň.

Halkyň arasynda soganyň peýdasy barada köp aýdylýar. Abu Ali ibn Sina sogandan birnäçe keselleri bejermekde we işdäni açmakda peýdalanydyr. Näme üçin sogany

arassalanda we dogranda adamyň gözünden ýaş akýar. Dogralan sogandan uçýan maddalar (sogany gorap durýan) – efir ýaglary ýaýraýar. Rus alymy B. P. Tokin sarymsakda we soganda bakteriýalary öldürýän fitonsidleriň bardygyny subut edipdir.

Gönükme 92. Teksti okaň. Soňra gerb, baýdak, sena barada bilýänleriňizi gürrüň edip beriň.

8-nji dekabr – Özbekistan Respublikasynyň Konstitusiyasynyň günü.

Ozbekistan Respublikasynyň Konstitusiyasynda seniň bagtly ýaşamagyň, okamagyň, işlemegiň, dynç almagyň mümkin diýip ýazylandyr.

Özbekistan Respublikasynyň kanun bilen güýje girizilen öz milli baýdagy, gerbi, senasy bar.

Siz ýurdumyzyň ýaş raýatlarysyz, emma uly hak-hukuklara eýesiňiz: siz mekdeplerde mugt okaýarsyz. Tomsuna dynç alyş öýlerinde dynç alýarsyz, lukmanlar saglygyňyza yzygiderli gözegçilik edýärler.

Gönükme 93. Sözlemleri okaň we göçüriň. *Kim?, näme?, nire?* diýen soraglara jogap bolýan sözleriň aşagyny çyzyň.

Oraz goýun bakýar. Mugallym okadýar. Ussa pol kakýar. Samarkant, Buhara, Hywa gadymy şäherlerdir. Agam Moskwa gitdi.

Gönükme 94. Tapmaçalary okaň, göçüriň we jogabyny biliň. *Näme?* diýen soraga jogap bolýan sözleriň aşagyny çyzyň.

Köýnek geýipdir gat-gat
Nahar üçin gerek zat.

Ýatan ýeri bakjadyr
Uzynak ýap-ýaşyldyr.
Iýseň garsyldap durar.
Hemem duzlasa bolar.

Gönükme 95. Her bir sözlemi üns berip okaň we depderiňize ýazyň. Her bir sözüň asyl sözünü we goşulmasyny aýdyp beriň.

Daýhanlar gýşky meýdan işlerine başladylar. Olar ekin meýdanlaryny gýş suwuna suwarýarlar. Gýş suwy ýeriň şoruny ýuwýar. Ekinler toprakdan gowy iýmitlenýärler.

Gönükme 96. Teksti okaň. Has gara ýazylan sözleriň haýsy soraga jogap bolýandygyny we olara nähili sözler diýilýändigini aýdyp beriň. Hekaýanyň mazmunyny öz sözleriňiz bilen gürrüň edip beriň.

Gowaçadan nämeler alynýar?

Gowaçanyň pamygy we çigidi bar. Pamykdan her hili **ýüplük** we **mata** edilýär. **Çit, elwan, biz** we başga şunuň ýaly matalar pamykdan bolýarlar. Pamygy **lukmanlar** hem öz işlerine ulanýarlar.

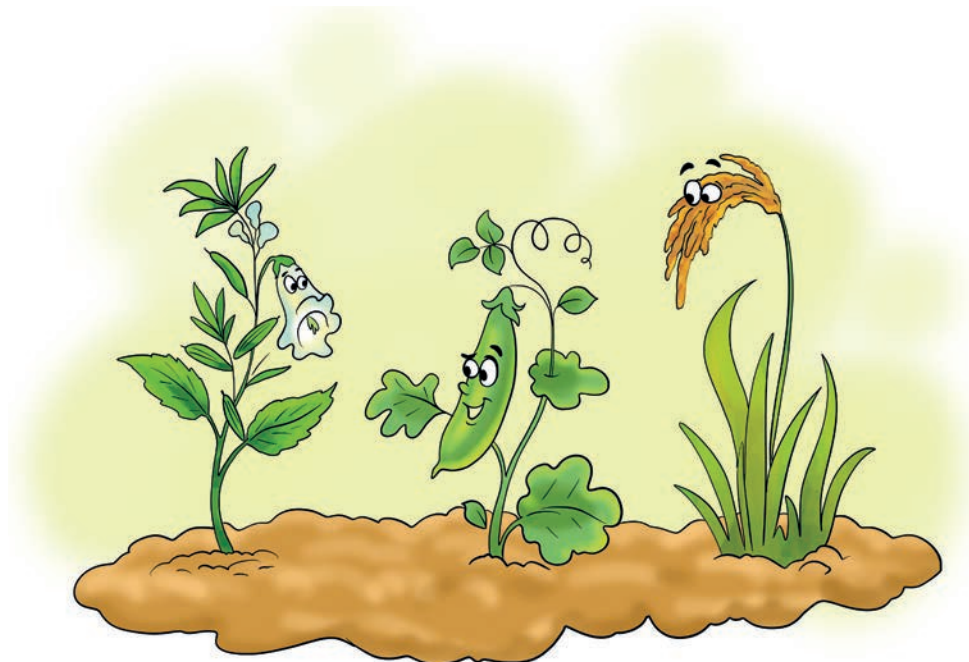
Gowaçanyň çigidinden ýag we **sabyn** alynýar.

Gönükme 97. Tiz we labyzly okaň. Ýañyltmajyň içinden näme? diýen soraga jogap bolýan sözleri tapyň. Her bir sözlemiň soňunda degişli dyngy belgisini goýup ýazyň.

Iki aýy sebede seretdi
Ak aýy oň sebede seretdimi
Goňur aýy oň sebede seretdimi

ÖSÜMLIKLERIŇ JEDELI

Noýba diýdi: «Her guşa-da,
Aldyrman galýan gyşa-da.
Edil goýnuň böwregi men,
Lezzet berýän unaşa-da».

Silkinip turdy-da künji,
Diýdi: «Meň ýagym birinji
Palaw iýjek her bir adam
Goşaýsyn maňa bürünji».

Şaly diýdi: «Başym ýalaw
Bişjek wagtym gerek alaw
Gapak urup buglasalar
Ana boldum, ýagly palaw!»

?! Soraglar:

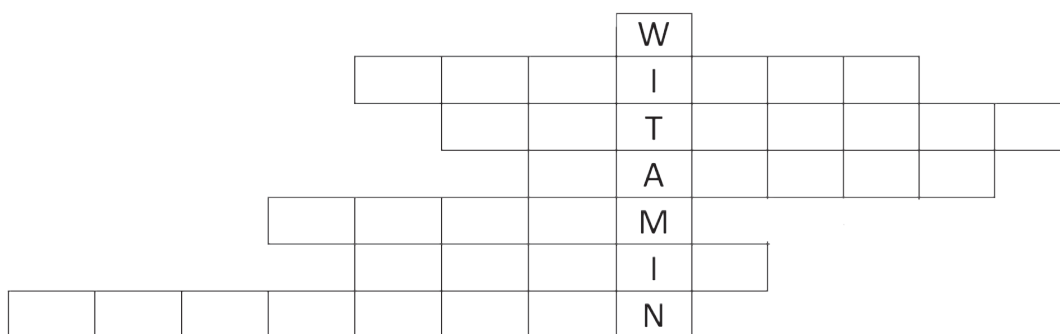
1. Bu goşguda haýsy ekinler barada gürrüň berilýär?
2. Siz başga haýsy ekinleri bilýärsiňiz?

Gönükme 98. Goşguda ady agzalan ösümlikleriň atlaryny tapyp, depderiňize ýazyň.

Gönükme 99. Peýdaly gök önümleriň atlaryny dogry ýerleşdirip, «witamin» sözünü okaň.

Atlar iki hili bolýarlar: 1. Has atlar. 2. Jyns atlar. Adamlara, obalara, şäherlere, daglara, derýalara, haýwanlara dakylýan atlara has atlar diýilýär. Has atlaryň birinji harpy baş harp bilen ýazylýar. Meselem: *Ata, Gökje, Pamir, Syrderýa, Akbilek.*

Umumy predmetleri, düşüňjeleri aňladýan atlara jyns atlar diýilýär. Jyns atlaryň birinji harpy setir harp bilen ýazylýar.

Meselem: dag, derýa, galam, guş.

Gönükme 100. Okaň, has gara ýazylan sözleriň nämäniň adyny aňladýandygyny we olaryň birinji harpynyň baş harp bilen ýazylmagynyň sebäbini aýdyň. Bu atlaryň baş harp bilen ýazylanlaryny biraýry, beýlekilerini biraýry ýazyň.

Serdar, galam, Gözel, **Maýsa, Hywa, Tahýadaş**, ülje, it, Moýnak, at, **Meleguş, Gülüstan**, sygyr, top, Moskwa, derýa, suw, **Amyderýa, Zarewşan**, dag.

Gönükme 101. Sözlemleri okaň we göçüriň. Has atlaryň aşagyny çyzyň.

Biz Gökje obasynda ýaşaýarys. Biziň obamyz demir ýoluň boýunda ýerleşýär. Biziň obamyza Magtymgulynyň ady goýlan. Biziň obamyzda pagta köp ekilýär. Pagtadan köp hasyl alynýar.

Gönükme 102. Nakyllary okaň we depderiňize ýazyň. *Näme?* diýen soraga jogap bolýan sözleriň aşagyny çyzyň.

Köp ýaşan bilmez, köp okan biler.

Tomus depesi gaýnamadygyň, gyş gazany gaýnamaz.

Çagyrylan ýere erinme, çagyrylmadyk ýerde görünme.

IKI DOGAN

Bir bar eken, bir ýok eken bir şäherde Hasan we Söýün atly iki dogan ýaşaýar eken. Doganlar bir-birine örän meňzeýär eken, sebäbi olar ekizdiler. Olaryň boýlaram deň, saçlary we gözleri hem bir hili reňklidi. Emma Hasan şadyýan we gujurlydy, Söýün bolsa gamgyn we ysgynsyz görünýärdi. Sebäbi Hasan bedenterbiýe bilen meşgullanmagy, türgenleşmegi, açyk howadabolmagy oňat

göryärdi. Onuñ dogany Söyün bolsa irden bedenterbiýe bilen meşgullanmagyñ ýerine uklamagy, duşa düşmegiñ ýerine başinji somsany iýmegi, köçede ylgamagyñ ýerine kompýuter oýunlaryny oýnamagy oñat görýärdi. Umuman alanda bedenterbiýäni ýaman görýärdi.

Çagalaryñ iñ oñat görýän baýramy Täze ýyl ýetip gelipdir. Hasan we Söyün bu baýrama sabysyzlyk bilen garaşýardylar. Emma näme üçindir ýolkanyñ aşagynda sowgat ýokdy. Doganlar haýran boldular. Şol wagt niredendir Aýaz Baba bilen Garpamyk peýda boldular. Doganlar örän begendiler. Tizräk sowgatlar almak islediler. Emma Aýaz Baba sowgatlar salnan uly haltasyny açmaga howlukmaýardy. Hasan we Söyün seretseler haltada uly deşik bar eken. «Bu deşigi çagalaryñ baýramyny bozmak üçin Jadygöý kempir edipdir» – diýip Aýaz baba gülüp düşündirdi...

– Ýok beýle däl, – diýdi Garpamyk, – Häzir oglanlar bize bu kemçiligi dogurlamaga kömek ederler. Häzir biz ýaryş geçireris, kim ýeňiji bolsa şol sowgady birinji bolup saýlar.

Doganlara ýaryşyň şertlerini düşündirdiler. Ýyrtyk haltadaky sowgatlary iki sany kiçiräk halta geçirmelidi. Kim köp sowgady öz haltasyna geçirse şol ýeňiji. Garpamygyň signaly bilen ýaryş başlandy! Oglanlar bar güýi bilen işe girişdiler. Hasan çalt hereketlenýärdi, Söýün bolsa tiz ýadap galdy. Hasan öz haltasyny doldurandan soň, oýlanman Söýüne kömek edip başlady.

– Görşümüz ýaly, ýaryşda Hasan ýeňdi. Bol, islendik, halan sowgady saýlap al – diýdi Garpamyk.

Ýöne Hasan hemişe her bir iş öz dogany bilen edýändigini, sowgady hem bile saýlajakdygyny aýtdy. Söýün doganyna hoşallyk bilen seredip goýdy we oýlandy: «Näme üçin Hasan beýle aňsat ýeňdi?» Çagalar siz bilýärsiňizmi?

 Soraglar we ýumuşlar:

1. Siz sportuň haýsy görnüşi bilen meşgullanýarsyňyz?

2. Nakilyň manysyny düşündiriň:

Saglyk – baýlyk, ýaşlyk – döwlet.

Gönükme 103. Berlen sözlerden peýdalanyp, shema boýunça sözlem düzüň.

Möjek, tilki, bürgüt, sugun.

Gönükme 104. Berlen sözleri ulanyp, sözlem düzüň.

Dükandan, Azym, aldy, garmak.

Çagalar, tutdular, balyk, bäs, sany.
Gazyga, Kadyr, daňdy, atyny.
Ýekşenbe, bardylar, derýa, çagalar, günü.

Gönükme 105. Teksti okaň. *Kim?, näme?* diýen soraga jogap bolýan sözleri aýdyp beriň.

Nan

Ertirlik üçin saçağa gant, bal, gaýmak geldi. Emma saçakda bir zat ýetişmeýärdi. Ejem tamdyrdan çykan nany göterip geldi we atama uzatdy. Atam nany döwdi, we beýlekilere hem berdi. Hemmämiz ertirlik edinmäge başladyk. Nanyň orny ýokary. Nan – eziz nygmat.

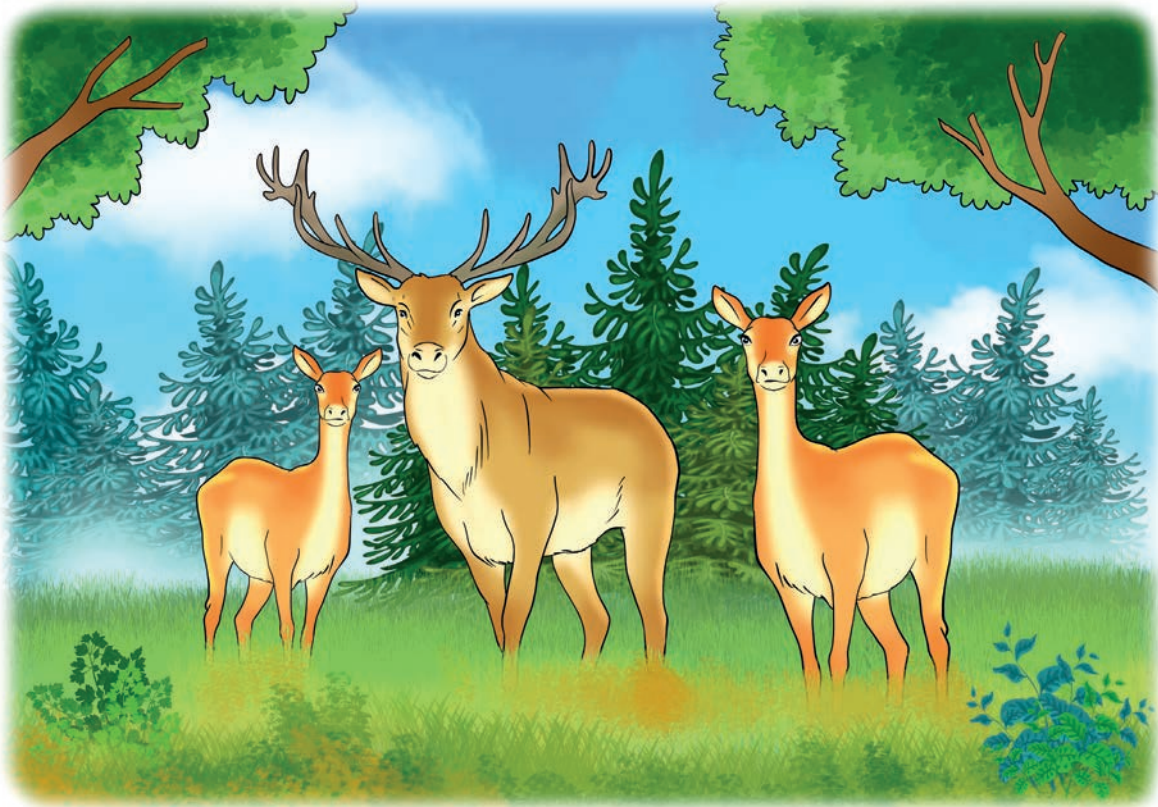
Gönükme 106. Aşakdaky sözleri okaň we olara berilýän soraglary aýdyp beriň.

Güldursun, Bostan, tikiñçi, Gözel, ädikçi, tokly, serçe, Ellikgala, sygyr, owlak, bagşy, ruçka, towuk, injir, Oguljermal, öküz, ädik.

1. Bu sözlere nähili sözler diýilýär?
2. Ilki has atlary saýlap depderiňize ýazyň.
3. Soňra jyns atlary depderiňize ýazyň.

GYZYL KITAP

Adam ýer ýüzünde ýabany haýwanlaryň 240 görnüşden gowragyny gyryp goýberdi. Bu haýwanlar we gyryp gitmek howpy bolan haýwanlary Tebigaty we tebigatyň baýlyklaryny goraýan halkara jemgyýetiň «Seýrek we ýitip barýan görnüşleriň gyzyl kitaby»na girizildi. Bu haýwanlar döwletiň garamagyndadyr. «Gyzyl kitab»a diňe ejiz we

ýuwaş haýwanlar däl-de, eýsem uly kerk, ok ýaly ylgaýan gepard hem girýär. Hatda ýolbarsyň hem gyrlyp gitmek howpy bar. Ony diňe gymmat bahaly derisi üçin däl-de, adamlaryň barha köp täze ýerleri özleşdirmegi sebäpli olaryň ýaşaýan ýerleriniň gysgalmagy hemdir. Şonuň üçin hem, ähli döwletlerde haýwanlaryň we ösümlikleriň goraghanalary döredildi. Goraghanalarda alymlar barlag işlerini alyp barýarlar. Hemmämiz tebigat bilen aýrylmaz baglanandygymyzy we her bir hereketimiz bilen oňa zyýan bermegimiz mümkinligini duýmalydyrys.

?! Soraglar we ýumuşlar:

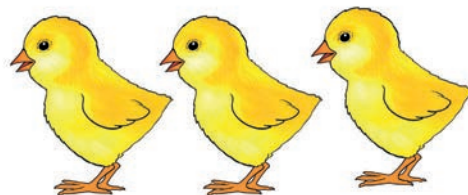
1. «Gyzyl kitap» barada näme öwrendiňiz?
2. Haýsy haýwanlar «Gyzyl kitap»a girizilýär?
3. Tebigatyň baýlyklary nämeler?

Gönükme 107. Suratlaryň adyny okaň we olara degişli soraglara jogap beriň.

Jüýje
Näçe jüýje bar?

jüýjeler
Näçe jüýje bar?

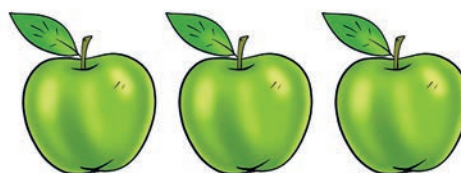
Kitap
Näçe kitap bar?

Kitaplar
Näçe kitap bar?

Alma
Näçe alma bar?

Almalar
Näçe alma bar?

Atlaryň san bilen üýtgeýşi
Atlar birlik sany we köplük sany aňladýarlar.
-lar, -ler goşulmasyny kabul etmedik atlar birlik sany aňladýarlar. Meselem: çaga, oňlan, kitap, eje.
-lar, -ler goşulmasyny kabul eden atlar köplük sany aňladýarlar.
Meselem: çagalar, oňlanlar, kitaplar, ejeler.

Gönükme 108. Goşgyny okaň. Goşguda näme barada gürrüň berilýär?

Ýaşyl kitap

Tebigat bir – ýaşyl kitap,
Hezil ediň
Synlap,
Okap!

Owadan ol,
Ýaýlyp ýatyr
Ýer hem asman arasynda.
Gulak goýsaň,
Gürrüň berer
Gaty kän zat barasynda.

Edil «Harplyk» kitabyňy
Aýap, gowy görşüň ýaly,
Kemsiz okap öwreneňsoň,
Jigiň jana berşiň ýaly,
Aýa Ýaşyl kitabyňy,
Zaýalama ýersiz-ýere.
Täzeligne,
Tämizligne
Ýetsin geljek nesillere!

(H. Şirow)

Gönükme 109. Aşakdaky atlary okaň. Birlik sany aňladýan atlary biraýry, köplük sany aňladýan atlary biraýry ýazyň.

Dutar, halta, çebişler, ýaprap, oturgyç, itler, öküz, goýun, geçiler, ördek, gapy, jüýjeler, ördekler, ussalar, şäher, obalar, käkilikler.

Gönükme 110. Ýañyltmajy ýazyň we tiz aýtmagy öwreniň.

Tahyr tapmaçany dogry tapdy.
Dursun dört torgaýy tora düşürdi.

Gönükme 111. Şygry labyzly okan. Birlik sanda gelen atlary biraýry, köplük sanda gelen atlary biraýry ýazyň.

Aýterek-Günterek

Düzülip iki hatara,
Gol tutuşdy kân çaga.
Başladylar gygyrşyp,
Çagalar oýnamaga.

– Bize gerek mekdebiň
Otliçnigi Alyşir.
– Aýterek-Günterek,
Bizden size kim gerek?

Aýterek-Günterek,
Bizden size kim gerek?
Bir-birine ses goşup,
Çagalar şeý diýerler:

«Bize tarap iberiň»
Diýdi çagalaň bary:
– Ökde pagta ýygymçy
Zähmetsöýer Mubary.

– Aýterek-Günterek,
Bizden size kim gerek?

(H. Ýakubow)

Gönükme 112. Hekaýajygy okaň. Köplük sanda ulanylýan atlary aýdyň we olary depderiňize ýazyň.

Nusga: aýlary, suwlar,...

Gyşda

Gyş geldi. Bu pasla dekab, ýanwar, fewral aýlary degişlidir. Gyşda howa sowuk bolýar, ýapda suwlar doňýar.

Gar ýagýar. Çagalar garda dürli oýunlary oýnaýarlar. Olar gardan adam ýasaýarlar. Adamlar ýyly eşik geýýärler.

ENE LEGLEGIŇ ALADASY

Bir bar eken, bir ýok eken. Gadym zamanlarda uly jülge tarapda bir ene leglek ýaşaýar eken. Ol her ýyl baharda beýleki leglekler ýaly gözel jülgä uçup gelip, ýumurtga guzlar we jüýje çykarar eken. Jüýjelerini bolsa tokaýzarlarda, baýyrlarda uçurym edip, güýz gelmegi bilen ýene başga yssy ölkelere uçup gider eken. Emma ýyllar geçip ene leglek ynjalyksyzlanyp başlapdyr. Çünki ene leglegiň ýumurtgalary köplenç palak bolup başlapdyr. Jüýjeler bolsa keselbent, şowakör, uçup bilmeýän bolup galýan ekenler.

Ýyldan-ýyla ene leglegiň dostlary, ýoldaşlary kemelipdir. Öňler onuň ýanynda topar-topar uçup gezýän ýoldaşlary häzir seýrek görünüän eken. Biçäre leglek göge zaryn

bakyp, uzak-uzaklara naçar gözlerini diker ekeni. Ahyry bu janaweriň özi hem gün nurunda low-low tovlanyp duran bulutlarmy ýa-da himiki kärhanalardan çykýan tüsse ýa-da gazlarmy, tapawutlandyryp bilmändir...

Günler geçipdir. Gözleri görmekden galan ene leglek şol parahat günlerden umydgär uzak-uzaklara zaryn bakyp gatap galypdyr.

 Soraglar we ýumuşlar:

1. Ene leglek nirede ýaşaýar eken?
2. Ene leglegiň ýaşaýan ýerinde näme bolupdyr?
3. Näme üçin leglegiň çagalary kesel bolupdyr?
4. Bu zatlar näme sebäp boldy-ka?

  Gönükme 113. Tekstden birlik we köplük sanda gelen atlary tapyp ýazyň.

  Gönükme 114. Goşgyny labyzly okaň. Onda näme barada söz açylýar?

Käbir dynç alýanlara

Bagtymyza dynç günü
Oňat boldy howa-da.
Alyp gerek-ýaragmyz
Ýola düşdük şo bada.

Biraz wagtdan gohumyz
Ýañlandyrdy jülgäni.
Iýdik-içdik, oturdyk
Saýlap goýry kölgäni.

Boş çüýşemi, gutumy...
Dumly-duşa zat atdyk.
Dynç alsak-da özümüz,
Tebigaty ýadatdyk!

(H. Şirow)

Gönükme 115. Birlik sandaky atlary köplük sana öwrüp, depderiñize ýazyň. –lar goşulmasynyň ýogyn çekimlili sözlere, -ler goşulmasynyň inçe çekimlili sözlere goşulýandygy ýadyňyzda bolsun.

Nusga: Guşlar, pişikler,...

Guş, pişik, parta, depder, çemçe, kelem, käşir, tilki, şagal, gumry, düýe, köşek, gurjak, owlak, demir, dag, deňiz.

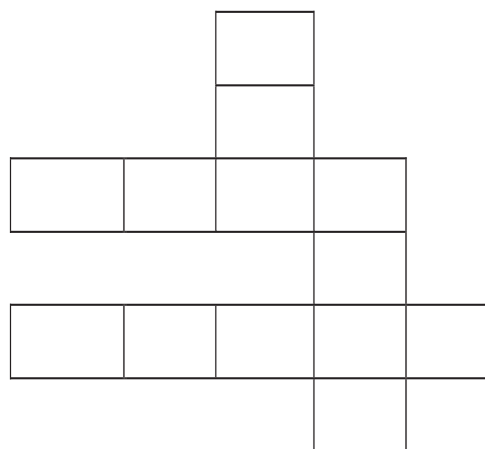
Gönükme 116. Tapmaçany ýazyň we ýat tutuň. Onuň jogabyny tapyň.

Ilkibaşda «altyn»y
Eder eken dag-harman.
Miwäni jaýlar eken,
Dolsun diýip saçagymyz
Hany aýdyň, çagalar,
Haýsy pasly ýatladar?

Gönükme 117. Tebigat baýlyklaryny ýerli-ýerinde goýup, krosswordy çözüň.

Suw, howa, tokay we agaç.

Gönükme 118. Tapmaçany okañ we ýazyň.
Jogabyny biliň.

Elsiz elense elek,
Ýagar çäksiz kebelek
Tegeleseñ tegelek,
Şeker däl-de reñki ak.

WIRUS NÄME?

Wirus sözi latynçadan terjime edende «zäher» diýen manyny aňladýar. Ol diňe diri öýjüklerde köpelip, ösümlükde, haýwanda we adamda ýokanç keselleri döredýän mikroorganizmdir. Fransuz alymy L. Paster birnäçe keselleriň gelip çykyşynda bakteriýalaryň roluny subut etdi. Wirus düşünjesini «mikrob» sözüniň sinonimi hökmünde kabul etdiler. Bakteriýa bilen wirusyň arasyndaky tapawudy rus alymy D. I. Iwanowskiý subut

etdi. Viruslar tebigatda giň ýaýran. Ol adamlarda, haýwanlarda we ösümlüklerde dürli agyr keselleri emele getirýär. Käbir viruslar ýyllap ölmeýärler. Amatly şertiň döremegi bilen (janly öýjüge düşmegi) kesel gozganyp başlaýar. Käbir keseliň gozgamagy üçin diňe bir wirusyň özi ýeterlik. Wirusdan goranmak üçin elleriňizi tiz-tizden sabyn bilen ýuwmaly. Naharlanmazdan öň we nahardan soň, ýatmazdan öň we ukudan soň elleriňizi sabyn bilen ýuwmaga endik ediniň. Meýdanda oýnap gelenden soň, mekdepeden gelenden soň elleriňizi sabyn bilen ýuwuň. Öz wagtynda naharlanyň. Witaminlere baý gök önümlerden köpräk iýmäge hereket ediň. Öz saglygyňyz barada alada etmegi endik ediniň.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Virus sözi nähili many aňladýar?
2. Virus düşünjesi kim tarapyndan açyldy?
3. Virus barada başga nämeleri öwrendiňiz?
4. Wirusdan nähili goranmaly?

Gönükme 119. Tekstden birinji, ikinji sözlemi göçüriň. Birlik we köplük sanda gelen atlary aýdyň.

Atlaryň ýöňkeme bilen üýtgeýşi

Atlar ýöňkemedede gelenlerinde degişlilik aňladýarlar. Meselem: galamym, galamyň, galamy, galamymyz, galamyňyz, galamy.

Olar menlik, senlik, olluk ýöňkemeleriň birlik we köplük sanynda ulanylýar. Her ýöňkemäniň öz goşulmasy bar.

Atlaryň ýöňkeme goşulmalary

Birligi	Köplügi
Menlik –ym, -im, -um, -üm, m	-ymyz, -imiz, umyz, ümiz, -myz, -miz
Senlik -yň, - iň, -uň, -üň, -ň	-yňyz, -iňiz, -uňyz, -üňiz, -ňyz, -ňiz
Olluk -y, -l, -sy, -si	-y, -l, -sy, -si

Gönükme 120. Okaň. **Depder, at, oba** sözlerine goşulan goşulmalary aýdyp beriň.

1. Meniň depder-im, at-ym, oba-m.
2. Seniň depder-iň, at-yň, oba-ň.
3. Onuň depder-i, at-y, oba-sy.
1. Biziň depder-imiz, at-ymyz, oba-myz.
2. Siziň depder-iňiz, at-yňyz, oba-ňyz.
3. Olaryň depder-i, at-y, oba-sy.

Gönükme 121. Ruçka, gül, geçi sözlerini ýokarky gönükmedäki ýaly üýtgedip, depderiňize ýazyň we olara goşulýan goşulmalary aýdyp beriň.

1. Meniň ruçkam, gülüm, geçim.
2. Seniň,, ...
3. Onuň,, ...
1. Biziň,, ...
2. Siziň,, ...
3. Olaryň,, ...

Gönükme 122. Soraglara jogap bolýan sözleri goýup, sözlemleri depderiňize ýazyň.

Okuwçylar (kime?) sowgat taýýarladylar. Gyzlar matanyň böleklerinden (nähili?) gurjaklar tikdiler. Oglanlar (nämeden?) gül ýasadylar.

(owadan, kagyzdan, çagalara)

GRIPP, ALAMATLARY WE ONUŇ ÖŇÜNI ALMAK

Gripp – ýokançly kesel bolup, ol howa damjalary arkaly tiz ýokýar. Şol sebäpli mekdepde, çagalar bagynda, işde we bazarlarda – adam köp bolan ýerlerde tiz ýaýraýar. Köplenç bu kesel näsag adam üsgürende ýa-da asgyranda ýokýar. El berip salamlaşanda hem, virus ýokmagy mümkin. Şonuň üçin wirusyň öňüni almagyň esasy çäresi – maska dakmakdyr we elleriňni hemişe sabyn bilen ýuwmakdyr. Ýokanç keselleriň gizlin döwri – 2 gün.

Gripp birden başlanýar. Birnäçe sagadyň içinde näsagyň gyzgyny göterilýär, kellesi agyrýar, bogunlary agyryp, halsyzlyk duýýar.

Grippden goranmak üçin irden ýuwunmagy, dişleriňi ýuwmagy endik ediniň. Meýdanda oýun oýnap gelenden soň hem, naharlanmazdan öň hem, nahardan soň hem elleriňi ýuwmaly. Bularyň hemmesi – gigiýenadyr. Miweleri we gök önümleri ýuwup, soň iýmeli. Dyrnaklaryňy alyp, saçyňy arassa saklamaly. Dişleriňi öz wagtynda ýuwmaly. Gigiýenadüzgünleriniň içinde «mümkindäl», «gerek» diýen düşüňjeler bar. Emma olar seniň saglygyňy saklamaga kömek berýär. Bedenimiziň, egin-eşiklerimiziň, dem alýan howamyzyň arassalygy hem gigiýenadyr.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Gripp we ondan saklanmak barada nämeleri öwrendiňiz?
2. Gigiýena diýende siz nämä düşüňýärsiňiz?
3. Siz öz saglygyňyza nähili seredýärsiňiz?

Gönükme 123. Okaň we olaryň menlik, senlik, olluk ýöňkeme goşulmalaryny, olaryň birlik we köplük sanyny aýdyň.

1. Meniň kitabym, narym, jigim.
2. Seniň kitabyň, naryň, jigiň.
3. Onuň kitaby, nary, jigisi.
1. Biziň kitabymyz, narymyz, jigimiz.
2. Siziň kitabyňyz, naryňyz, jigiňiz.
3. Olaryň kitaby, nary, jigisi.

Gönükme 124. Oba, gelneje, gül sözlerini ýöňkeme bilen üýtgedip, depderiňize ýazyň.

1. Meniň obam, gelnejem, gülüm.

2. Seniň ..., ..., ...

3. Onuň ..., ..., ...

1. Biziň ..., ..., ...

2. Siziň ..., ..., ...

3. Olaryň ..., ..., ...

Gönükme 125. It, kepleri, daýy sözlerini ýöňkemäniň birlik we köplük sanynda üýtgedip, depderiňize ýazyň.

Gönükme 126. Sözlemleri göçürüň. Ýöňkeme bilen üýtgän atlaryň aşagyny çyzyň we olaryň goşulmasyny aýdyň.

Ala-mulaja topum bardy. Bir gün topum ýitdi. Seniň topuň bolmansoň, biz täze top aldyk. Siziň topuňyz barmy? Olaryň topy ýok.

Gönükme 127. Berlen sözleri ýöňkemäniň birlik we köplük sanynda üýtgedip, depderiňize ýazyň.

Üzüm, geçi, parta, kitap.

ÖZBEGISTAN RESPUBLIKASYNYŇ KONSTITUSIÝASY

Ўзбекистан Республикасының Конституциясы 1992-нчи йылы 8-нчи декабрда қабул едилди. Конституция сөзи беллемек, орнашдырмак манларыны аңладыр. Конституция Республикамызың есасы максадыны гөркезър. Хәзирки ве гелjekки несилериң öңünde uly jogapkärçiligi аңладыр.

Кануның илери тутулмагы, дөвлет гарашсызлыгы, halk һäkimiyetçiligi, adam hukukларының ве азатлыларының илери тутулмагы Конституцияның baş максатлары болуп hasaplanыр. Ўзбекистан Республикасының Конституциясы қабул edilen гүни dynç aлыш гүни hasaplanыр.

Şahyr M. Köşekowyң goşgusy şu tema bagyşlanыр:

Bagtymyzyң kanyny

Mübärek bolsun dostlar,
Bagtymyzyң kanuny!
Barymyza nur saçyan
Gün hasap edýäs ony!

Zähmet çekiң, dynç aлың,
Höwes edip okaң – diýr.
Saglygyңy dikeltmek,
Hemmä okamak deң – diýr.

Her babynda ýazylan,
Hukugymyz borjumyz.
Ondan gudrat, güýç aлып,
Ýaşa, ene ýurdumyz!

Mübärek bolsun, dostlar,
Bagtymyzyң kanuny!
Barymyza nur saçyan
Gün hasap edýäs ony!

Soraglar we ýumuşlar:

1. Ўзбекистан Республикасының Конституциясы haçan қабул едилди?
2. 8-нчи декабр nähili гүн diýlip yglan едилди?
3. Haýsy гүн dynç aлыш гүни hasaplanыр?
4. Goşgyny ýatlaң!

Gönükme 128. Sözlemleri okaң ве depderiңize ýazyң. Birinji ýöñkemäniң birlik ве köplügi bilen üýtgän atларың aşagyny çyzyң. Olарың ýöñkeme goşulmasyny aýdyң.

Meniñ kitabym sendemi? Biziñ kitabymyz mugallymda. Daýym şäherde ýaşaýar. Meniñ oturýan partam birinji hatarda. Biziñ oturýan partamyz arassa.

Gönükme 129. Sözlemleri okañ we depderiñize ýazyñ. Ikinji ýöñkemäniñ birligi we köplügi bilen üýtgän atlary, olaryñ ýöñkeme goşulmalaryny aýdyp beriñ.

Seniñ kakañ awçymy? Siziñ kakañyz örän ökde ussa. Üzümiñiz bol hasyl getiripdir. Seniñ jigiñ näçenji synpda okaýar? Seniñ ýoldaşyñ gowumy?

Siziñ geçiñiz barmy?

Gönükme 130. Sözlemleri okañ we göçüriñ. Ikinji ýöñkemäniñ birligi we köplügi bilen üýtgän atlary, olaryñ ýöñkeme goşulmalaryny aýdyp beriñ.

Biziñ Dordepel diýen atymyz pellehana birinji bolup geldi. Çarynyñ atasy Dordepeliñ seýsidi. Ruslanyñ güjügi örän eneýyja. Onuñ garaja gulagy, akja guýrugy bar.

Bölümi berkitmek üçin soraglar:

1. «Gyzyl kitap» diýende siz nämäni düşünýärsiñiz?
2. Goralýan haýwanlardan haýsylaryny öwrendiñiz?
3. Biz tebigaty goramaga nähili goşant goşup bileris?
4. Siziñ ýaşaýan ýeriñizde leglek barmy?
5. Tebigatyñ baýlyklary diýende siz nämäni düşünýärsiñiz?
6. Wirus näme?
7. Gripp keseliniñ nähili alamatlary bar?
8. Grippden saklanmak üçin näme etmeli?
9. Konstitusiýa barada nämeleri öwrendiñiz?
10. Atlar san bilen üýtgände nähili goşulmalary kabul edýärler?
11. Siz näçe sany ýöñkemäni öwrendiñiz?
12. Ýöñkeme goşulmalaryny aýdyp beriñ.

IV BÖLÜM. KÄRİM – BUÝSANJYM

ÝALTALYK – ÝAMAN ENDIK

Bir bar eken, bir şäherde Kabul atly bir okuwçy oglan bar eken. Sähelçe zatdan bahana tapyp ýoldaşlarynyň göwnüne degmekden, synpdaşlarynyň taýýarlap gelen öý işlerini göçürüp alyp, mugallyma «özüm işledim!» diýip görkezmekden utanmaz eken. Sapakda oturanda hem hyýaly hemişe köçede, oýunda bolar eken.

Kabula ilki ähli hünär hem örän aňsat ýaly duýlupdyr. Ol: «Ähli hünäri gowy bilýärim» diýip, öwünipdir.

Hakykatda bolsa ýekeje işi hem başarmaýan eken. Ahyry bir ýaşuly oňa şeýle maslahat beripdir.

– Hol görünýän dagyň aňyrsyndaky tokaýyň çetinde bir garry alym bar. Öl örän köp zady bilýär. Şol adamyň ýanyna bar. Belki saňa gymmatly maslahatlar berer. Ýoluňdan azaşmazlyk üçin ynha şu kompasy al-da, günorta tarapa göni gidiber! – diýipdir.

– Maña kompas gerek дәл, onsuz hem ýoly gowy bilýärin
– diýip, öňki kesirligi tutupdyr.

Elinde kompas bolanda hem Kabul ondan nähili peýdalanmalydygyny bilmeýän eken, sebäbi geografiýa sapagynda kompas hakynda geçilende hem ol üns bermän eken. Ol köp ýöräp, az ýöräp tokaýa barypdyr. Tokaýdaky ağaçlar asman bilen bäsleşýän eken. Daragtlar öňünde hem, gapdalynda hem, yzynda hem birmeňzeş hatar gurapdyrlar. Kabul günorta tarapa çak edip, ilerligine baryberipdir. Birden howany gara bulut gaplap, tokaýyň içi garaňkyrapdyr. Gökde yýldyrym çakyp, ýagyş güýçli ýagyp başlapdyr.

Kabul ýoldan azaşypdyr. Gorkup, «eje!» diýip aglap başlapdyr. Töwerekde ne ejesi, ne atasy ne-de mähriban mugallymlary we dostlary bar. Ýekeje nätanyş adam duşsady, ol hem ýok. Diňe ağaçlar onuň gaýgysyna biperwaý seredip, dymyp otyrlar. Garny hem ajygyp, haldan gaçypdyr. Sekiz gün diýlende gulagyna adam sesleri eşidilip başlapdyr. Ynha, birnäçe çagalar çykyp gelip, Kabuly gurşap alypdyrlar. Ondan ýagdaý sorapdyrlar. Olar Kabulyň ýitenligini eşidip, ony gözläp ýören «gözleg topary» eken.

Kabul başyny aşak egip dymyp duruberipdir. Olar Kabuly tokaýyň golaýyndaky bir öýe eltip, naharlandyrypdyrlar. Kabulyň gözläp gelýän garry alymy şu öýde ýaşaýar eken. Ynha indi hormatly mugallym bilen tertipsiz okuwçy ikisi duşuşypdyrlar. Mugallymyň mähriban keşbinde Kabula bolan nägilelik peýda bolupdyr. Kabul bolsa ony gören dessine özüniň gylyklary ýadyna düşüp bütinleý özüni ýitiripdir.

Mugallym:

– Oglum, durmuş ýolunda kynçylyklar köp duş gelýändir. Kynçylyklary diňe bilimli adam ýeňip bilýär. Bilimli adam

çöregiň ownugyny çöplän ýaly, bilimi çöplemeli. Ýaltalyk gowy endik däl. Ynha özüň netijäni görüp dursuň. Heniz hem bolsa hereket et, heniz hem giç däl. Yhlas edip haýsydyr bir hünär öwren. «Bilim bilen hünär – bagtyň açary» diýip ýöne ýere aýtmandyrlar – diýipdir.

Kabul indi mugallymyň aýdanyny berjaý etmäge wada edipdir.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Kabul nähili oylan?
2. Ol ilki näme diýip pikir edýärdi?
3. Kabula nähili maslahat beripdirler?
4. Kabula kompasy näme üçin beripdirler?
5. Kabul näme üçin aglapdyr?

Gönükme 131. Tekstden mugallymyň aýdan dana sözüni tapyp, depderiňize ýazyň.

Gönükme 132. Okaň. **Jeren, alma, tilki** diýen atlaryň soňuna goşulan goşulmalara üns beriň, soňra olary dilden sözlem içinde getiriň.

1. Jeren, alma, tilki.
2. Jereniň, almanyň, tilkiniň.
3. Jerene, alma, tilkä.
4. Jereni, almany, tilkini.
5. Jerende, almada, tilkide.
6. Jerenden, almadan, tilkiden.

Nusga: Jeren ikinji synpda okaýar. Jereniň kakasy satyjy. Ol Jerene köýnek getirip berdi.

Atlaryň düşüm bilen üýtgeýişleri:
atlar düşüm bilen üýtgeýärler. Türkmen dilinde alty sany düşüm bar: baş düşüm, eýelik düşüm, ýöneliş düşüm, ýeňiş düşüm, wagt-orun düşüm, çykyş düşüm. Düşümleriň her biri belli bir soraglara jogap bolýarlar.

Düşümleriň atlary

Düşümleriň soraglary

1. Baş düşüm

Kim?, näme?, nire?

2. Eýelik düşüm

Kimiň?, nämäniň?, niräniň?

3. Ýöneliş düşüm

Kime?, nämä?, nirä?

4. Ýeňiş düşüm

Kimi?, nämäni?, niräni?

5. Wagt-orun düşüm

Kimde?, nämäde?, nirede?

6. Çykyş düşüm

Kimden?, nämäden?, nireden?

Gönükme 133. Okaň we has gara ýazylan atlary göçüriň. Olaryň haýsy soraglara jogap bolýandygyny aýdyň. Hekaýanyň mazmunyny gürrüň edip beriň.

Maral bilen Gülşat

Maral bilen **Gülşat** ikisi bir synpda okaýarlar. **Maralyň** we **Gülşadyň** ejeleri hem bir synpda okapdyrlar. **Marala** we **Gülşada** ejeleri özleriniň ýaşlygy hakynda gürrüň berdi. **Maraly** we **Gülşady** özleri ýaly hemişe dost bolmaga öwrettdi. **Maralda** we **Gülşatda** ejeleri ýaly hemişelik dost bolmak islegi bardy. **Maraldan** we **Gülşatdan** ejeleri hoşal boldular.

Gönükme 134. Köp nokatlaryň ýerine degişli düşüm atlaryny ýazyp, depderiňize ýazyň.

1. ... Bägül

1. ... Buhara

1. ... Berdi

2. ... Bägüliň

2. ... Buharanyň

2. ... Berdiniň

1. ...Bägüle	3. ... Buhara	3.Berdä
2. ... Bägüli	4. ... Buharany	4. ... Berdini
5. ... Bägülde	5. ... Buharada	5. ... Berdide
6. ... Bägülden	6. ... Buharadan	6. ... Berdiden

Gönükme 135. Düşümleriň atларыny we soraglaryny depderiňize göçürüp alyň we ýat tutuň.

SEN ATAŇA KÖMEK BERÝÄRMIŇ?

Hekaýa

Eminiň atasy hemme işi edip bilýär. Oňa «eli gül» diýýärler. Ýer agdarmakmy, ýap gazmakmy, diwar suwamakmy, tagtany ýonmakmy – hemmesini yhlas bilen ýerine ýetirýär.

Enjamlaryny görseňiz örän köp. Hemme gerekli zatlary bar: kätmen, pil, byçgy, palta, orak, gaýçy, rende...

Bu enjamlary özi ulanýar. Kätmen bilen ýer agdarýar.

Pil bilen agaçlaryň düýbünü ýumşadýar. Palta, byçgy bilen agaçlaryň gýşyk ösen şahalaryny kesýär. Rende bilen tagtanyň ýüzüni tekizleýär. Ol işi köp bolsa-da howlukmaýar. Ilki bir işini gutarýär, soňra başga işe el urýar. Iş gurallaryny işlän ýerine goýup gitmeýär. Olary arassalap, öz ýerine goýýar.

Emin bolsa beýle däl. Bir işi bejerse, beýleki işi galyp gidýär. Iş gurallaryny ýygnamaýar, işlän ýerinde galdyryp gidýär. Ilki atasy agtygymyň özi düşüner diýip, hiç zat diýmedi. Agtygynyň goýup giden iş gurallaryny alyp, arassalap, öz ýerinde getirip goýdy. Seretse bolanok. Bir gural gerek bolup galsa, durýan ýerinden tapylmaýar. Ol ýerden-bu ýerden gözleýär. Eminden sorasa bilmeýär. Garaz, tertip diýen zat galmady.

Ahyr soňunda atasy Emine käýemeli boldy:

– Iş gurallaryny alandan soň öz ýerinde goýmaly. Kime gerek bolsa, şol ýerden aňsatjak tapyp bilýär, gözlemeýär. Sen bolsaň meniň iş gurallarymy duş gelen ýere zyňyp gidýärsiň. Eger şeýle ediberseň, men seni gowy görmerin, – diýdi.

– Ýok, ata! Men indi beýle iş etmerin. Iş gurallaryňyza hem degmerin. Eger alaýsam, ulanyp bolanymdan soň ýene öz ýerine getirip goýaryn. Şeýle etsem siz meni gowy görýäňizmi?- diýdi.

– Şeýle etseň seni gowy görerin, balam – diýdi, atasy.

?! Soraglar we ýumuşlar:

1. Eminiň atasy nähili adamdy?
2. Atasy Emine haýsy işleri üçin tertibe çagyrdy?
3. Atasy Emine näme etseň seni gowy görerin diýipdir?
4. Sen haýsy iş gurallary bilen nähili işleri edip gördüň?

Gönükme 136. Berlen tekstiň içinden iş gurallarynyň atларыны тапыр, депдериңизе ýазыň. Soňra düşüm bilen üýtgediň.

Gönükme 137. Düşüm bilen üýgedilen atлары okaň. Okanyňyzda köp nokatlaryň ýerine düşümleriň atларыны we soraglaryны аýдыň.

... Enejan	...towuk	...Hywa
...Enejanyň	...towugyň	...Hywanyň
...Enejana	...towuga	...Hywa
... Enejany	... towugy	...Hywany
... Enejanda	... towukda	...Hywada
... Enejandan	... towukdan	... Hywadan

Gönükme 138. Goşgyny labyzly okaň we miwe atларыны düşüm bilen üýgediň.

Bagymda

Bagymda zähmet çekdim,
On dürli agaç ekdim.
Gyzyl alma, gyzyl nar,
Salkym-salkym üzüm bar.
Armyt, injir, alçam bar
Tut, igde hem üljäm bar.

(Ý. Nasyrly)

-yň, -iň, -uň, -üň, -nyň, -niň eýelik düşümiň goşulmalarydyr. Meselem: Oraz – Orazyň, käşir-käşiriň, guş – guşuň, gül – gülüň.

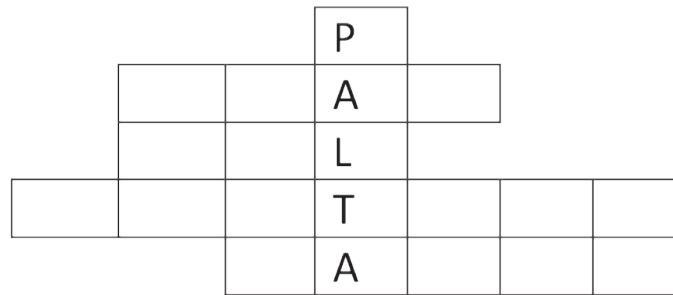

Gönükme 139. Soraglara ýazuw üsti bilen jogap beriň. Has gara ýazylan soraglara jogap bolýan sözleriň haýsy düşümdedigini aýdyp beriň.

Kim Samarkanda gitdi? **Näme** käkeleýär? **Nirede** pagta köp ekilýär? **Kimiň** kakasy ussa? Siz **nirä** gitdiňiz? **Nirede** ýaryş geçirildi? Olar **nireden** geldi?

Gönükme 140. Iş gurallarynyň atlaryny dogry ýerleşdirip, palta sözünü okarsyňyz.

ÝAGŞY NÄME, ÝAMAN NÄME?

Kiçi ogly oň bir mahal
Kakasyňyň ýanna baran.
– Náme erbet nämе oňat?
Diýip körpe sorag beren.

Kitabyňy ýyrtyp ýörseň
Pökgileri etseň berbat
– Erbet oylan! – diýer görseň,
Saňa her bir adamzat.

Çagajyklar, çaga tabyn
Bilýärin men ýokdur syrym
Men şol ataň öz jogabyn
Kitabyma goşjakdyryn.

Bir oylanjyk zähmet söýüp,
Ökde bolsa okaýşynda,
Ol oglana oňat diýip,
Ýazylar hem ynha şunda.

Asgyn görüp bir bet oylan
Ursa ejiz bir oylan
Diýip oňa – erbet oylan!
Kitabyma goşman ony.

Gör ol biri üsti başyn,
Hapalaýar, ýene gülyär.
Erbet görüp onuň bolşun,
Tüýs hapysa bet diýýärler.

– El degirme körpelere
Diýip, biri atdy hemle
Ol oglana yöne ýere
Oňat eken diýmez hemme.

Körpe ösüp şadyýanja
– Bet bolmaryn, oňat borun
Diýip ýañky kinniwanja
Çykarypdyr öz kararyn.

(W. Maýakowskiý)

Soraglar we ýumuşlar:

1. Kakasy ogluna nämе maslahat berýär?
2. Nähili çagalary siz gowy çaga hasaplaýarsyňyz?
3. Nähili çagalary ýaman çaga hasaplaýarsyňyz?
4. Siziň synpyňyzda gowy ýa-da ýaman çagalar barmy?
5. Olar hakynda gürrüň edip beriň.

Gönükme 141. Okaň we eýelik düşüm bilen üytgän atlary tapyp, depderiňize göçüriň. Göçüren sözleriňizdäki eýelik düşümiň goşulmalaryny aýdyp beriň.

Mähriniň ejesi haly fabriginde işleýär. Mahymyň jigisi çagalar bagyna gatnaýar. Bagyň töweregi göm-gök ot bolup ýatyr. Biziň mekdebimizde gülüň her hilisi ösdürilip ýetişdirilýär. Obanyň içinden akyp geçýän ýabyň suwy süýji.

Gönükme 142. Göçüriň we eýelik düşümde gelen atlaryň aşagyny çyzyň. Aşagyny çyzan atlaryňyza goşulan goşulmalary aýdyp beriň. Şol sözler nähili soraglara jogap bolýarlar?

Eseniň alan kitaby gyzykly. Buharanyň obalarynda pagta köp ekilýär. Pagtanyň bir hanasyny hem zaýalamak bolmaz. Begenjiň jigisi çagalar bagyna gatnaýar. Günüň şöhlesi ösümlükler üçin peýdalydyr.

-a, -e, -na, -ne ýöneliş düşümiň goşulmalarydyr.
Meselem: Jeren – Jerene, Oraz – Oraza, ýorgan – ýorgana, goýun – goýuna.

Gönükme 143. Okaň we ýöneliş düşümiň goşulmasyny kabul eden atlary aýdyp beriň.

Tawus geçen dynç günü şähere gidipdir. Şäherde ýaşaýan garry enesine sowgat alyp gidipdir. Myrat bilen Sähet ota gidipdir. Gülşat ejesine jorap dokapdyr.

Gönükme 144. Sözllemi okaň we depderiňize ýazyň. Ýöneliş düşüm bilen üýtgän atlaryň aşagyny çyzyň. Aşagyny çyzan atlaryňyza goşulan ýöneliş düşümiň goşulmasyny aýdyň. Şol sözleriň nähili soraga jogap bolýandygyny aýdyň.

Amangül depderine surat çekipdir. Biz şähere gitdik. Ol ýerde sergä bardyk. Biz mekdebiň kitaphanasyna bardyk. Maral jigisine hat ýazmagy öwredýär.

Gönükme 145. Aşakdaky baş düşümde gelen atlary eýelik we ýöneliş düşümler bilen üýtgedip depderiňize ýazyň.

Nusga:

1. Eýelik düşüm: Suwuň, çayıň, ...,
2. Ýöneliş düşüm: Suwa, çaya, ...,

Suw, çay, Sarymaý, guzy, aýdym, şäher.

TAGZYM

Hasasyny tokguldadyp gelyän Kasym baba çagalaryň top oýnaýan meýdançasynda biraz sägindi. Ol ak gar ýaly sakgalyny sypalap, oglanjyklaryň derläp-bişip ylgaýyşlaryna seretdi. Şol wagt top oýnaýan oglanlaryň biriniň howlukmaç çörek iýýändigini gördi. Çörek ownugynyň ýere gaçanyny gören gojanyň gaşlary çytyldy. Goja ol ýere

baryp, çörek ownuklaryny çöpläp ugrady. Farhat düşbi oglan dälmi, muny görüp bir salym doňup durdy-da, soňra ýoldaşyna seredip gygyrdy:

– Zakir, saklan... Saklan diýýärin...

Zakir Farhadyň sesini eşidip, sakga durdy. Farhat oňa Kasym babany görkezdi. Hemmeler Kasym babany gurşap aldylar.

– Näme edýärsiňiz, babajan? – diýip, Zakir howlukmaç sorady. – Bir zadyňyzy ýitirdiňizmi?

Baba Zakire seredip gülüp goýberdi.

– Hiç zat ýitirmedim, köşegim. Men nan ownuklaryny çöpleýärin...

Zakir soňky demde boýnuny içine çekip, elinde galan bir dişlem çöregi arkasynda gizledi. Farhadyň gahary geldi.

– Heý oýnap ýörkä-de adam çörek iýermi! – diýip, edil ullakan adamlar ýaly bolup aýtdy.

– Çöregi öýde oturyp iýmeli.

Zakiriň gulaklaryna çenli gyzaryp gitdi:

– Babajan, siz ... egilmäň, çöregiň ownugyny özüm çöpläp alaryn.

Baba ýylgyryp goýdy.

– Egilemok köşegim, men çörek ownuklaryna tagzym edýärin. Çörek näçe adamlaryň zähmeti, maňlaý deri bilen kemala gelýär ahbetin... . Men şol adamlara sag bol aýdyp, tagzym edýärin.

Babanyň bu gepi çagalara täsir etdi, ýerden çörek ownuklaryny çöpläp başladylar.

?! Soraglar we ýumuşlar:

1. Kasym baba nirä bardy?
2. Çagalar näme edýärdiler?

3. Ol ýerde bolup geçen wakany gürrüň edip beriň.
4. Sen çöregiň nämeden edilýändigini bilýärmiň?
5. Sen çöregiň bişirilişini gördüňmi?

 -y, -i, -ny, -ni ýeňiş düşümiň goşulmalarydyr. Meselem: galam – galamy, depder- depderi, çaga – çagany, oglan – oglany.

   Gönükme 146. Okaň we depderiňize ýazyň. Ýeňiş düşümiň goşulmasyny kabul eden atlary aýdyp beriň.

Aýlary, Jemaly Daşkende gezelenje alyp gitdiler. Men şu gün Güllini, Neziräni gördüm. Maňa şu galamy Bägül getirip berdi. Bibi owlagy meýdana kowdy. Men Batyry çagyryp geldim.

   Gönükme 147. Okaň we ýeňiş düşüm bilen üýtgän atlary saýlap, depderiňize ýazyň. Göçüren sözleriňize goşulan goşulmalary aýdyp beriň. Şol sözler nähili soraga jogap bolýarlar?

Men bu kitaby Ezizden aldym. Nurgeldini çagyrmaga Selbi gitdi. Şu towşany maňa Mahmyt berdi. Ol Dermany görmändir. Gülnary biziň hemmämiz tanaýarys. Şu gazetini men siz üçin aldym.

   Gönükme 148. Tekstden Kasym babanyň çörek barada aýdan sözlerini tapyp, depderiňize ýazyň. Düşüm bilen üýtgän sözleri tapyň.

  Gönükme 149. Aşakdaky baş düşümde gelen atlary eýelik, ýöneliş, ýeňiş düşümler bilen üýtgedip, depderiňize ýazyň.

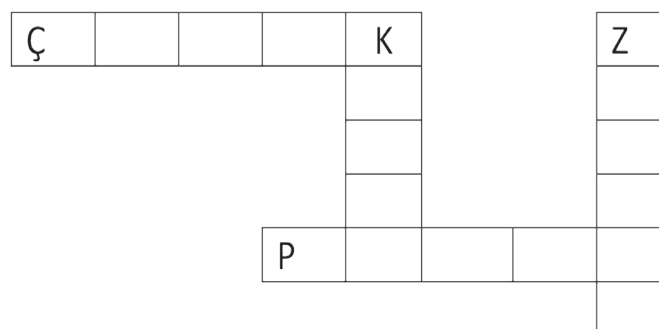
Nusga:

1. Eʻyelik dūshūm: ūzūmiñ,...
2. Yōneliṣ dūshūm: ūzūme,...
3. Yeñiṣ dūshūm: ūzūmi,...

Ūzūm, kaka, erik, owlak.

Gönükme 150. Çöregiñ görnüşleriniñ adyny tapyp, öyjükleri dolduryñ.

HAÝP

Merdanyň on ýaşy doldy. Geçen ýylky ýaly bu ýyl hem onuň öýüne synpdaşlary Temur, Melike, Rövşen, Nurik, Zulfiýa dagylar geldiler. Olar ýoldaşyna gül desselerini we kitaplary sowgat etdiler.

Abat eje çagalary gadyr bilen howluda garşy aldy.

– Içeri giriň, eýjejiklerim – diýip, Abat eje saçak ýazylygy otaga mürähet etdi.

Gyzlar çekinibiräk durdular. Temur bolsa: «Ýörüň» diýdi-de, howla tarap ýöredi.

Hut ýakynnda sepeläp geçen ýagyş heniz guramandy, howlynyň içi laýdy. Temur şalp-şalp edip baryp, Abat ejäniň poluny ýañyja ýuwan eýwanyna girdi. Beýleki çagalar bolsa onuň zyzndan barmadylar, ýodajykdan ýörediler.

Abat eje çagalara gowy hezzet-hormat etdi. Stoluň üstüne marmelad, şokolad, pirožnıya, somsa, petir çörek, alma, nar hatda mandarin hem goýdy. Çagalar oýun-gülki edip, agşama ýakyn dargaşdylar.

Çagalar gidensoň wagtyhoş bolan Merdan ejesine ýoldaşlaryny magtady.

– Eje, aý eje, ýoldaşlarymyň ählisi-de gowy. Gördüňizmi, olar aýdym aýtmaga hem, tans etmäge hem örän ökde.

– Hawa, özüňe meñzeş gowy çagalar eken. Aýdan ýaly, ol oglanyň ady kimdi?

– Haýsy, goşgyny gowy okan oglanmy?

– Ýok, hol howludan ýörän oglan nä?

– Hä, olmy? – ýuwaşlyk bilen howla tarap seretdi.

– Onuň ady Temur.

Oýtum-oýtum yzlar tep-tekiz howlyny owadan ýüze çykan ýara ýaly bigelşik edip görkezýärdi.

– Adyny näme üçin soradyňyz, eje?

Ejesi bir zada gynanýan ýaly:

– Özüm soradym-da – diýdi.

– Ol hem gowy ýoldaşym. Otliçnik.

Abat eje başyny ýaýkady-da:
 – Dogrudyr – diýdi. – Ýoldaşyň sapagyny gowy bilýän eken-de, ýodadan ýöremegi bilmeýän eken, haýp!

?! Soraglar we ýumuşlar:

1. Merdanlara kimler, näme üçin geldiler?
2. Merdanyň ejesi olary nähili garşy aldy?
3. Abat eje olaryň haýsy birini anyklap sorady we näme üçin?

Gönükme 151. Abat ejäniň saçaga goýan nygmatlarynyň adyny ulanyp, özüňiz crossword düzmäge hereket ediň.

Gönükme 152. Tekstde bar bolan adam atlaryny tapyp, eýelik, ýöneliş, ýeňiş düşümlerde dilden üýtgediň.

Gönükme 153. Aşakdaky nakyllary okaň we depderiňize ýazyň. Ýeňiş düşümdä gelen atlaryň aşagyny çyzyň.

Ylmy zähmetsiz eýeläp bolmaz.
 Azaşan yzyny tapsa aýby ýok.
 Bilbil söýer çemeni,
 Ynsan söýer Watany.
 Kitaby aýawly saklaň!

Gönükme 154. Aşakdaky baş düşümdäki atlary eýelik, ýöneliş, ýeňiş düşümleri bilen üýtgediň. Nusgada görkezilişi ýaly edip, depderiňize ýazyň.

Nusga:

1. Eýelik düşüm: jöweniň, ...
 2. Ýöneliş düşüm: jöwene, ...
 3. Ýeňiş düşüm: jöweni, ...
- Jöwen, nar, kădi, gapy.

Gönükme 155. Okañ we depderiñize ýazyň. Ýeñiş düşümde gelen sözleriñ aşagyny çyzyň. Aşagyny çyzan atlaryñykdaky ýeñiş düşümiñ goşulmasyny we sözleriñ nähili soraglara jogap bolýandygyny aýdyň.

Ol kitaphanada Daňatary, Kemaly, Gülsenemi görüpdir. Polat haltany pagtadan doldurypdyr. Olar käsäni arassaladylar. Syýahatçylar şäheri aýlanyp gördüler.

MELLEK

Obada ýaşayyş jaýlarynyň ýanynda mellek üçin hem aýratyn ýer berilýär. Bu mellek ýerlerine her kim öz islegine görä bag we bakja ekinlerini ekýärler. Bagynda dürli miweli agaçlary ekip, olara gowy seredýärler. Bagda alma, nar, garaly, behi, şetdaly, üzüm, erik, badam hoz

ýaly miweli agaçlary ekmek bolýar. Bagdan artan ýerine bakja ekinlerini ekýärler. Bakja ekinlerine: gawun, garpyz, kelem, käşir, kartoşka, noýba, pomidor, sogan, badamjan, bolgar burçy we ş. m. degişlidir. Bulardan gowy hasyl almak üçin öz wagtynda ideg edilýär. Ýeri, suwy gowy bolsa, öz wagtynda bejergi edilse bakja ekinleri hem gowy hasyl berýär. Hasylyny gyşda iýmek üçin saklamak, dostlaryňa we garyndaşlaryňa hem bermek bolar. Ynha şeýlelik bilen mellekden hojalygyňyza girdeji gazanmak bolar.

?! Soraglar we ýumuşlar:

1. Mellek ýer diýende siz nämä düşüňýärsiňiz?
2. Siziň ýaşayan ýeriňizde mellek ýeriňiz barmy?
3. Siz mellegiňize nähili ekinleri ekýärsiňiz?
4. Geljek ýyl sen mellek ýeriňiziň bir çetinden öz ekiniňi ekmek isleýärmiň?

Gönükme 156. Tekstden miweleriň we bakja ekinleriniň atlaryny tapyp, depderiňize ýazyň.

Nusga:

Miweler: ...,

Bakja ekinleri ...

Siz bulardan başga ýene nähili miweleri ýa-da bakja ekinlerini bilýärsiňiz?

-da, -de, -nda, -nde wagt-orun düşümiň goşulmalydyr.

Meselem: oba-obada, çäge-çägede, gum-gumda.

Gönükme 157. Okaň we depderiňize ýazyň. Wagt-orun düşümiň goşulmasyny kabul eden atlary aýdyp beriň.

Daşkentde haýwanat bagy bar. Haýwanat bagynda dürli haýwanlar saklanýar. Aýna şäherde işleýär. Olar Magtymguly köçesinde ýaşaýarlar. Ruslanda, Bägülde, Nurýagdyda gyzył galam bar. Biz tomus kanikulynda bagda erik ýygmağa kömekleşeris.

Gönükme 158. Nakyllary, tapmaçalary okaň we depderiňize ýazyň. Olaryň manysyny öz sözleriňiz bilen düşündiriň. Has gara ýazylan atlaryň haýsy düşümdedigini we onuň goşulmasyny aýdyp beriň.

Nakyllar

Aýda gelsin – aman gelsin.
 Aýakda bolandan – **agyzda** bol.
 Göreşde ataň bolsa-da ýyk.
 Süýtde agzy bişen, **suwy** üfläp ißer.

Bir **küýzede** iki suw,
 Her haýsy bir tagamdyr. (agtrumuý)

Ýer **astynda** ýagly çybyk. (nalyý)

Mundan urdum gylyjy,
Arapda şaňlar ujj. (myrydlyý)

Gönükme 159. Okaň. Surat esasynda hekaýa düzüň. Gepleşik medeniýetine degişli sözlerden peýdalanyň.

(ulanylýan sözler: Essalawmaleýkim, mümkinmi, sizden haýyş, hoş, sag boluň).

Düzen tekstiň içinden wagt-orun düşüm bilen üýtgän sözleri tapyň.

Gönükme 160. Goşgyny labyzly okaň we 1, 2 bendini göçüriň.

Aýnanyň ýalňyşy

Akgül eje Aýnajygyň
Käsesine gök çay guýdy.
Bir bölejik gandam atyp,
«Içiber, al, gyzym!» diýdi.

Görse, gant ýok! Çal pişige
Aglamjyrap bakdy Aýna.
«Gandymy ber, meniň?!» diýip,
Gözünden ýaş dökdi Aýna.

Gyzyl-ýaşyl kitapçadan
Aýna surat garaberdi.
Käsedäki gandy bolsa
Eräberdi, eräberdi.

Akgül eje Aýnajygyň
Ýalňyşanyn derrew duýdy.
«Gandyň alan däldir pişik,
Çaýyň dadyp göräý!» diýdi.

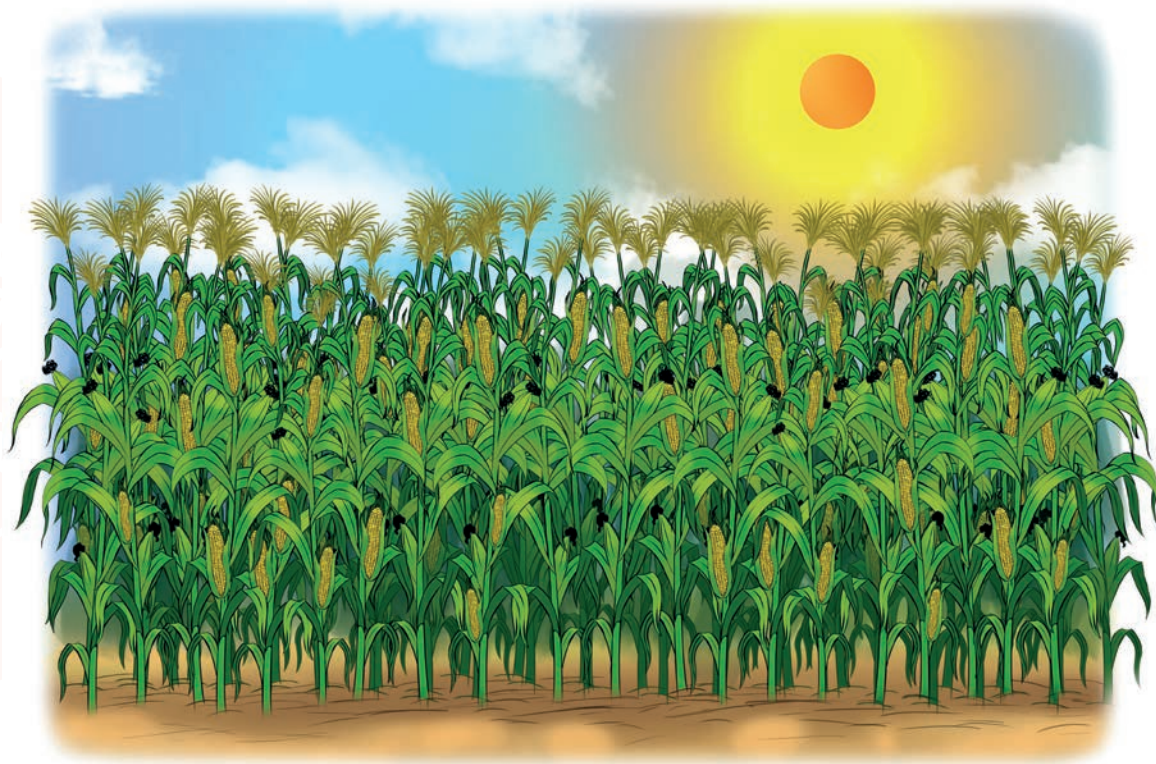
(A. Omarowa)

Gönükme 161. Gizlenen harplary öz ýerinde ulanyp, berlen nakyly okaň we depderiňize ýazyň.

Horm...t ets...ň, h...matl...nar...yň.

MEKGEJÖWEN

Mundan birnäçe müň ýyl öň gadymky indeýesler mekgejöwen ýetişdiripdirler. Kolumb bu ajaýyp ösümligiň dänelerini Ýewropa alyp gelipdir. Ol ýerden mekgejöwen 16-njy asyrda Afrika we Aziýa ýaýrapdyr. Şeýdip Ýer ýüzüne mekgejöwen örän tiz ýaýrapdyr. Häzirki günde adam iýmiti üçin üç sany esasy azyk ösümligi: bugdaý, şaly we mekgejöwen bar. Mekgejöweniň dänesinden un, ýag, ýarma, konfetler, wiskoza, kinoplýonkalar taýýarlanylýar. Mekgejöweniň dänesi, ýapragy we palajyndan taýýarlanan silos çarwa mallary üçin ýokumly azykdyr. Mekgejöwen dänesini gaýnadyp ýa-da konserwirlenen görnüşde iýmek bolar. Mekgejöweniň dänesinden çagalar üçin patrak, unundan bolsa zagara nan bişirilýär.

Dünýä ýüzünde mekgejöweniň 8000-e golaý görnüşi bar.

?! Soraglar we ýumuşlar:

1. Mekgejöwen ilki nirede ekilipdir?
2. Mekgejöweniň tohumyny ilki Ýewropa kim alyp gelipdir?
3. Mekgejöwenden nähili ýmitler taýýarlamak bolýar?
4. Sen mekgejöwenden edilýän haýsy ýmiti gowy görýärsiň?

Gönükme162. Tekstden mekgejöwenden alynýan zatlary tapyp, depderiňize ýazyň. Şol sözleri wagt-orun düşümde üýtgedip, sözlem içinde getiriň.

Gönükme 163. Göçüriň we wagt-orun düşümiň goşulmasyny kabul eden atlaryň aşagyny çyzyň. Aşagyny çyzan atlaryňyzdaky wagt-orun düşümiň goşulmasyny aýdyp beriň.

Bibide, Elizada, Gülsenemde, Kemalda surat galamy bar. Olar surat çekýärler. Almada, beýide, armytda peýdaly witaminler köp. Gyzyly gumda zäherli ýylan bar.

Gönükme 164. Aşakdaky baş düşümdäki atlary ýeňiş, wagt-orun düşümleri bilen üýtgediň we nusgada görkezilişi ýaly edip, depderiňize ýazyň.

Nusga:

1. Ýeňiş düşüm: käsäni, halyny,...
2. Wagt-orun düşüm: käsede, halyda,...

Käse, haly, serçe, keçe.

Gönükme 165. Goşgyny okaň we depderiňize ýazyň.

Gündelik

– Gyzym, gördüm gündeligňi,
Näme boldy saňa, Jahan!
Beripsiň-le öňdeligi,
Gaty az-la «bäşlik» bahaň.

– Okuwda men ýekejemi,
Otuz sekiz çaga jemi.
Hemmä «başlik» ýetäýýämi,
Görseñizläň siz ejemi.

(K. Tañrygulyýew)

-dan, -den, -ndan, -nden çykyş düşümiň goşulmalydyr.

Meselem: depder- depderden, kitap-kitapdan.

Gönükme 166. Okaň we depderiňize ýazyň. Çykyş düşümiň goşulmalaryny kabul eden atlary aýdyp beriň.

Goýunlar meýdandan gelýärler. Biz Bägülden, Maraldan görelde alarys. Meret şäherden gelipdir. Kaka daýy şu günki gelen otludan düşüpdür.

Gönükme 167. Okaň, çykyş düşümde gelen atlary göçüriň. Göçüren sözleriňizdäki çykyş düşümiň goşulmasyny we olaryň nähili soraglara jogap bolýandygyny aýdyp beriň.

Şäherden myhmanlar gelipdir. Olar mekdepeden gelýärler. Ejem ejesinden eşiden ertekilerini bize aýdyp berdi. Bu otly Daşkentden geldi.

BUGDAÝ

Biziň her gün saçaga goýup, iýýän ýumşak nanymyzyň bugdaý unundan bolýandygyny siz bilýärsiňizmi?

Bugdaý dünýä yüzündäki ekilýän galla ekinleriniň ýarysynagolaýyny tutýar. Dünýä yüzündäki ähli döwletlerde diýen ýaly bugdaý ekilýär. Bugdaý biziň esasy iýmitimizdir. Häzirki günde bugdaýyň birnäçe sortlary bar.

Watanymyzyň gerbinde hem altyn reňkli bugdaý başlary teswirlenen. Bu ýurdumyzyň baýlygynyň, ýerimiziň sahylygynyň simwolydyr. Şahyr A.Haýydow ýurdumyzyň baýlyklarynyň biri bolan bugdaý barada goşgy ýazypdyr:

Bugdaý

Durna geçip, güýz düşende,
 Babadaýhan ekdi bugdaý.
 Ýere gyraw, buz düşende,
 Ýaşyl öwsüp çykdy bugdaý.
 Bulut oýnap, başlandy gys,
 Ýerler doňdy, güýçlendi gys,
 Kä gar ýagdy, käte ýagyş.
 Gar astynda ýatdy bugdaý.

Gök gübürdäp, geldi bahar,
 Çöle nagys saldy bahar.
 Deňiz kimin ýelli säher

Ajap tolkun etdi bugdaý.

Sypap baharyň ýelleri,
Ýetişdirdi sümmülleri,
Gizledi belent çilleri,
At göwsüne ýetdi bugdaý.

Çogun döküp, tomus düşdi,
Sümmülleri ygşyldaşdy,
Guş gursak däneler bişdi,
Altyn öwşün atdy bugdaý.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Nan nämeden taýýarlanýar?
2. Siz bugdaý unundan edilýän nanlardan haýsylaryny bilýärsiňiz?
3. Nan, bugdaý hakynda goşgy bilseňiz aýdyp beriň.

Gönükme 168. Nakyllary okaň. Nakyllaryň manysyny öz sözleriňiz bilen düşündiriň.

Nakyllar

Bal süýji, baldan bala süyji.

Myhman ataňdan uly.

Ýagşy söze daş ýarylar.

Bugdaý nanyň bolmasa, bugdaý sözüň ýokmudy?

Balygyň diriligi suw bilen.

Ody özüňe bas, ötmese kesekä.

Gönükme 169. Aşakdaky atlary okaň we depderiňize ýazyň. Olaryň aňladýan manylary boýunça adamlary aňladýandygyna üns beriň.

Okuwçy, oglan, işçi, çaga, gyz, aýal, gelneje, daýza, tikiñçi, ussa, dayhan, halyçy, mugallym, lukman, direktor, bagşy.

**Atlaryň aňladýan manylary boýunça bölünişleri:
Atlar aňladýan manylary boýunça birnäçe topara bölünýärler.**

Mysal üçin: okuwçy, goýun, ýorunja ýaly atlara seredeliň. Bulardan okuwçy sözi adamy, goýun sözi haýwany, ýorunja sözi ösümligi aňladýar.

Gönükme 170. Goşgyny labyzly okaň. Näme? diýen soraga jogap bolýan sözleri saýlap depderiňize ýazyň.

Nusga: näme? gar,...

Gar

Ertir turup seretsek,
Gar düşüpdür güpülöp.
Gardan ýaňa gapyny
Zordan açdyk ikilöp.

Erigimiz ak patrak,
Gülläýendir öýtdük.
Burjy baglan ekeni,
Baryp synlap gaýtdyk...

Ak ýorgana giripdir
Bar zat – bütin töwerek.
Halha garap asmana,
Otyr bir çyplak derek.

Baka-baka biz oňa,
Ýaz çykandyr öýtdük.
El-aýagmyz üşänsoň,
Öýümize gaýtdyk.

(T. Söhbedow)

  Gönükme 171. Göçüriň we adamlary aňladýan atlaryň aşagyny çyzyň.

Okuwçylar obamyzdaky garrylara kömek berýärler. Oglanlar we gyzlar boş wagtlary olaryň işlerine kömek berýärler. Meniň kakam fermer, ejem mugallym, uly doganym bolsa ýokary okuw jaýynyň talyby.

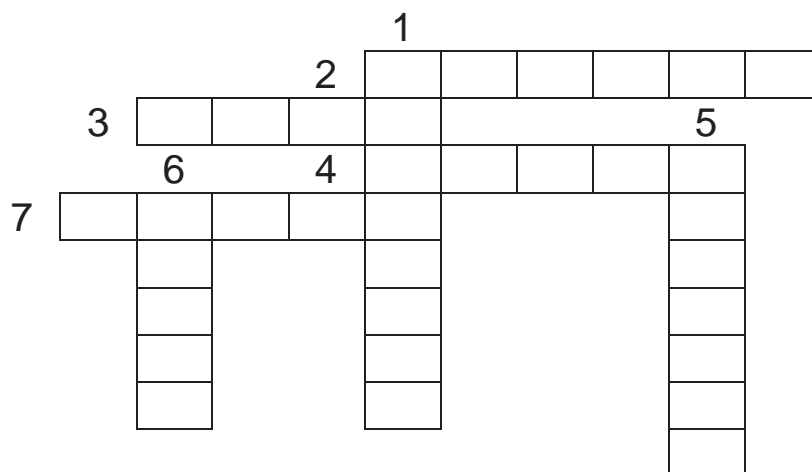
   Gönükme 172. Sözlemleri okaň we ösümlikleri aňladýan atlary aýdyp beriň. Ösümlikleriň atlaryny saýlap, depderiňize ýazyň.

Bugdaý iň gadymy medeni ösümliklerden biridir. Ol sähranyň mes toprakly ýerlerinde gowy hasyl berýär. Ol ýerde gök önümden, garpyzdan, mekgejowenden we günebakardan ýokary hasyl alynýar.

Sähradaky hojalyklarda gant şugundyry ýetişdirilýär.

   Gönükme 173. Boş öýjükləriň ýerine harp ýazyp, *kim?*, *näme?* diýen soraga jogap bolýan atlary tapyň.

1. Salat we nahar edilýän gök önüm.
2. Bagda işleýän adam.
3. Miwe.
4. Witamine baý gök önüm.
5. Ir baharda ekilýän gök önüm.
6. Zäherli süýreniji.
7. Gyzyň ady.

  Gönükme 174. Okaň, Nokatlaryň ýerine gerekli sözi goýup, nakyllary depderiňize ýazyň.

... açyk bolsa hem sorap gir. Ýagşy ... ýylany hininden çykar, ýaman söze musulmany ... çykar. Magtanma ..., hünäriň az. ... çemeni söýer, ynsan – Watany.

(bilbil, dininden, gapy, söze, gaz).

V BAP. YAŞ YKDYSATÇY KOMMUNAL HYZMATLAR

Eziziň kakasy gurluşykda inžener bolup işleýär. Ol işe örän jogapkärli çemeleşýär. Ol gurluşyk baradaky iň öňdebaryjy täzelikler bilen yzygider tanyşyp barýar. İş wagtynda gelip-gidýär, hemişe iş boýunça tygşytly we ýokary hilli pikirleri aýdýar.

Eziziň kakasy aýda bir gezek aýlyk alýar. Ertirine öýlerinde bar bolan suwuň, gazyň we swetiň hasaplaýjylaryny görüp çykýar. Bir gün Eziz kakasyna:

– Kaka, her aýda bu hasaplaýjylary gözden geçirýärsiňiz we nämeleridir hasaplaýarsyňyz. Maňa-da düşündiräýiň!

– Bolýar oglum, gel diňle – diýipdir kakasy.

– Günde biz swetden, gazdan we suwdan peýdalanýarys. Näçe peýdalananymyz hasaplagyçlarda görünýär. Her aýyň onuna çenli peýdalanylan kommunal hyzmatlar üçin tölegleri tölemeli. Men şolary hasaplaýaryn we wagtynda töleýärim – diýip kakasy Ezize düşündirdi.

– Eger wagtynda tölemeseñiz näme bolar? – diýip Eziz sorady.

– Eger wagtynda tölemesek onda biziň kommunal hyzmatlarymyzy öçürerler. Şonda biz swetsiz, gazsyz we suwsyz oturarys. Tä puly töleýänçäk biz telewizor görüp bilmeris, kompýuterde işläp bilmeris, nahary sowukda odun ýakyp bişirmeli bolarys. Gördüňmi kommunal hyzmatlar biziň ýaşaýyşymyzy nähili eňilleşdirýär. Şonuň üçin tölegleri her aýda töläp barmaly. Öňümizde Täze ýyl baýramçylygy bar. Telewizorda örän gyzykly gepeşikler bolar. Öýümize myhmanlar gelmegi mümkin. Swetsiz oturmalyň, wagtynda ähli tölegleri töläp goýalyň – diýipdir kakasy.

Şeýdip Ezizleriň maşgalasy baýramy hiç bir karzsyz garşy alypdyr.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Kommunal hyzmatlara nämeler girýär?
2. Eziziň kakasy kommunal hyzmatlar üçin tölegleri haçan töleýär eken?
3. Kommunal hyzmatlar wagtynda tölenmese nähili çäre görülyär?
4. Swet, gaz we suw sözleri näçe bogundan, harpdan ybarat?

Gönükme 175. Okaň. Ýene haýsy öý haýwanlaryny bakyp, girdeji gazanmak bolar? Guzy bilen goçuň nähili tapawudy bar? Içinden *näme?* diýen soraga jogap bolýan sözleri tapyp depderiňize ýazyň.

Geçen ýyl kakam bilen bazardan bir guzy satyn aldym. Oňa gowy seretdim. Otuny, suwuny öz wagtynda berdim. Bir ýyl geçenden soň guzym ullakan goç boldy. Bazara alyp

baryp satdym. Men iki esse peýda gördüm! Siz nämäni bakyp, peýda gördüňiz, gürrüň edip beriň.

Gönükme 176. Sözlemleri göçürüň we ösümlikleri aňladýan atlaryň aşagyny çyzyň.

Toýun toprakly çöllerde gyrmyzy gülälekler, tergül we gyzyl çigildemler, gök, mawy we sary reňkli irisler, sary çöl soganlary owadan haly ýaly tovlanyp durýarlar. Sazak, gandym, ýandak hem çöllerde ýaşamaga uýgunlaşandyr.

Gönükme 177. Aşakdaky atlary okaň we olary nusgada görkezilişi ýaly edip, depderiňize ýazyň.

Nusga:

Adamlary aňladýan atlar: Oglan, mugallym,...

Ösümlikleri aňladýan atlar: gowaça, borjak,...

Oglan, mugallym, demirçi, halyçy, gowaça, borjak, sazak, ädikçi, arça, çeti, tut, mekgejöwen, terbiýeçi, gyz, gamyş, gelin.

Gönükme 178. Aşakdaky atlary okaň we olary nusgada görkezilişi ýaly edip, depderiňize ýazyň.

Nusga: Haýwanlary aňladýan atlar: Sygyr, göle,...

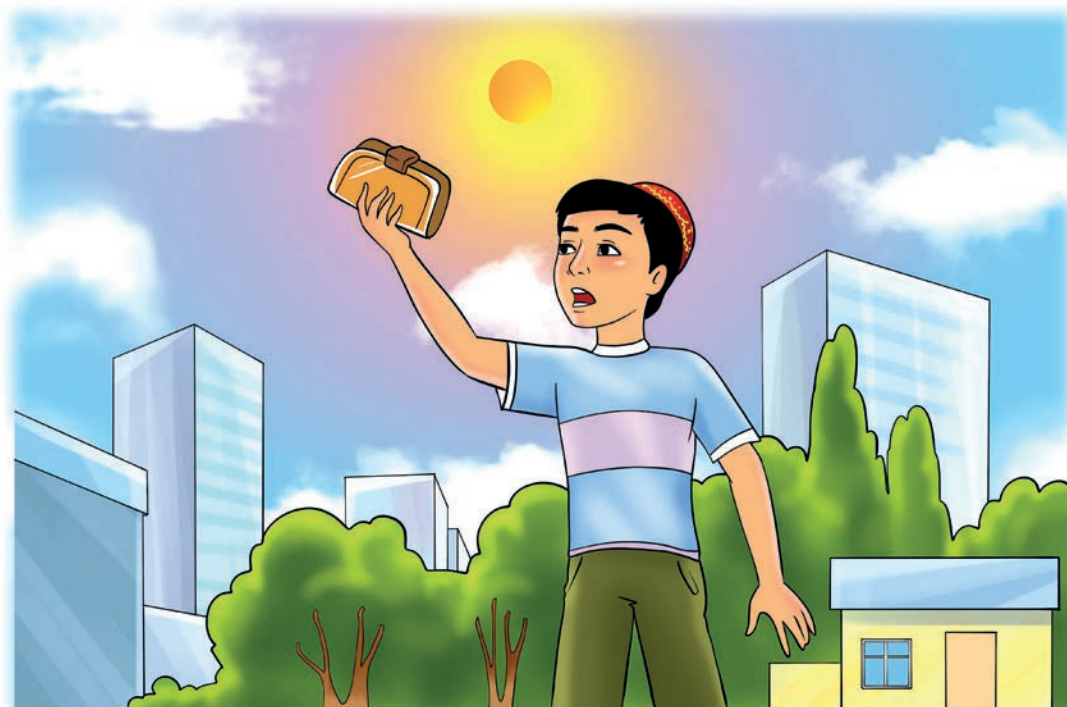
Ösümlikleri aňladýan atlar: alça, hoz,...

Alça, sygyr, göle, guzy, hoz, bozagan, keýik, kerkaw, ýylgyn, sözen, pil, goýun, kepderi, ary, çerkez, çayyr, owlak, ýowşan.

Gönükme 179. Özüňizden adamlary aňladýan dört sany, haýwanlary aňladýan dört sany, ösümlikleri aňladýan dört sany söz tapyp, depderiňize ýazyň.

MENIŇ GAPJYK TAPYŞYM

Suwa düşeyin diyip,
Barýan wagtym ylgapjyk,
Tapdym ýoluň ugrundan,
Içi doly pul gapjyk.

Ýazda geýerim ýaly,
Çepek alaýyn diýdim.
Gyşda geýerim ýaly,
Telpek alaýyn diýdim.

Futbol oýnarym ýaly,
Pökgi alaýyn diýdim.
Gawun dilerim ýaly,
Çakgy alaýyn diýdim.

Garda gezerim ýaly,
Ädik alaýyn diýdim.
«Ýöne iliň puluna
Nädip alaýyn?!» diýdim.

Kim ýitirdi sesleniň,
Içi doly pul gapjyk?!
«Sag bol!» alsam bes maňa,
Eltip berjek ylgapjyk.

(H. Şirow)

 Soraglar we ýumuşlar:

1. Oglanjyk näme tapypdyr?
2. Ol nähili oylan eken?
3. Eger siz gapjyk tapsañyz näme ederdiñiz?

Gönükme 180. Berlen teksti okañ we öz sözleriñiz bilen gürrüñ edip beriñ.

Göz öñüne getiriñ. Siziñ bir sygryñyz bar. Ol bir günde 6 litr süýt berýär. 1 litr süýdüñ bahasy baş müñ som bolsa, siz bir günde näçe som girdeji edip bilersiñiz? Şu temadan hekaýa düzüñ.

Gönükme 181. Soraglary we olaryñ jogaplaryny depderiñize ýazyñ. Has gara ýazylan sözleriñ *nähili?*, *neneñsi?* diýen soraglara jogap bolýandygyna üns beriñ.

Nähili kagyz?

Nähili **erik**?

Neneñsi **gawun**?

Neneñsi dag?

Nähili **kömür**?

Neneñsi ýap?

Ak **kagyz**.

Sary erik.

Süýji gawun.

Beýik **dag**.

Gara kömür.

Suwly **ýap**.

Sypatlar

Sypatlar atlara baglanyp, atlaryñ hilini, reñkini, tagamyny, uly-kiçidigini aňladýarlar we nähili?, neneñsi? diýen soraglara jogap bolýarlar. Meselem: gök mata, dury suw, gyzykly kitap, gyzyly alma, torly gawun.

Gönükme 182. Aşakdaky sözlemleri okañ we depderiñize ýazyň. Sypatlary tapyp, olaryň nähili soraga jogap bolýandygyny aýdyň.

Bägüliň gyzyly köýnegi bar. Mende gyzykly kitap bar. Mugallymymyz biziň depderimizi gyzyly ruçka bilen barlaýar. Biziň golaýymyzdaky ýapdan dury suw akýar. Meniň ejem owadan haly dokaýar. Tertipli çagalary biz gowy görýäris. Daglarda dury suwly çeşmeler bolýar.

Gönükme 183. Depderiñize ýazyň. Sypatlary tapyp, olaryň nähili soraglara jogap bolýandygyny aýdyň.

Gara telpek. Ak telpek. Dury suw. Şor suw. Arassa suw. Süýji suw. Torly gawun. Süýji gawun. Sary gawun.

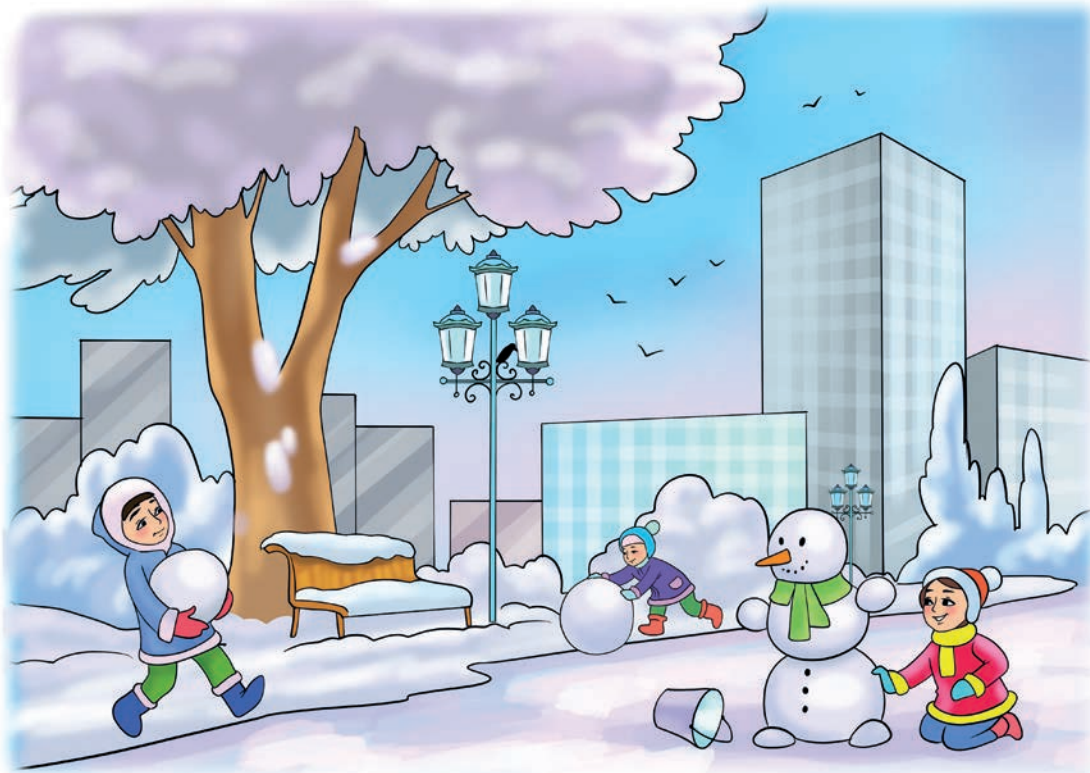
Gönükme 184. Atlara laýyk gelyän sypat sözünü saýlap, depderiñize ýazyň.

(Dogry, halal) zähmet, ýol; (gök, ýaşyl) meýdan, asman; (uly, beýik) jaý, gämi;

GYŞDA

Howa barha sowuk bolup,
Ýapda suwlar doňar gyşda.
Ýer üstüne ak don ýapyp,
Gar-ýagmyrlar ýagar gyşda.

Ördek-gazlar her ýan uçar,
Uça-uça ýollar geçer.

Yssy söýýän guşlar göçer,
Ganat ýaýyp gider gyşda.

Ogлан-gyzlar buzda taýyp,
Aýazbaba ak don geýip,
Alagarga ganat ýaýyp,
Gagyldaşyp geçer gyşda.

Ogлан-gyzlar gar atyşyp,
Bir-birine söz gatyşyp,
Oýnar olar gol tutuşyp,
Köp hezillik bolar gyşda.

(M. Hydyrow)

?! Soraglar we ýumuşlar:

1. Gyş paslyna haýsy aýlar degişli?
2. Şahyr «Ýer üstüne ak don ýapyp, Aýazbaba ak don geýip» diýmek bilen nämäni göz önünde tutýar?

3. Siz Aýazbaba ýasadyňyzmy?
4. Siz gыşda nähili oýunlary oýnaýarsyňyz?

Gönükme 185. Goşgynyň içinden *nähili?*, *neneňsi?* diýen soraglara jogap bolýan sözleri tapyp, depderiňize ýazyň.

Sypatlar hemişe öz baglanýan atlarynyň öňünden gelip ulanylýar. Meselem: Galyň mata, ýaşyl mata, turşy çal, gysga taýak, togalak daş.

Gönükme 186. Okaň we depderiňize ýazyň.

Gündogarda: «Haýwanlaryň patyşasy – ýolbars, ösümlikleriň patyşasy – ženşen» – diýen nakyl bar. Ýolbars hakykatdan hem «Haýwanlaryň patyşa»syna meňzeýär. Emma ženşene näme üçin beýle at berdilerkä? «Ženşen» - hytaý sözi bolup, terjime edende «ýaşaýşyň gözbaşy» diýen manyny aňladýar. Onuň sebäbi ženşeniň kökünden agyr keselleri bejermek üçin derman taýýarlanýar.

Gönükme 187. Okaň we depderiňize ýazyň. Sypatlaryň aşagyny çyzyň we olaryň nähili soraglara jogap bolýandygyny aýdyp beriň. Aşagyny çyzan sypatlaryňyz degişli atlarynyň niresinden gelip ulanylýar?

Mekdebimizde uly kitaphana bar. Kitaphana hemişe adamly. Onda gyzykly kitaplar köp. Meniň kakam çeper eserleri okamagy gowy görýär. Kitaphananyň giň, ýagty otagy, owadan tekjeleri bar.

Gönükme 188. Nokatlaryň ýerine şol atlaryň reňkini, tagamyny aňladýan sözleri tapyp, depderiňize ýazyň.

... hy'ar

... çörek

... kadi

... yaprak

... nar

... alma

... gar

... gant

... burç

... garpyz

... gawun

... dag

Gönükme 189. Hekaýajygy okaň we onuň mazmunyny öz sözleriňiz bilen gürrüň edip beriň.

Täze ýyl

Okuw ýylynyň birinji ýarymy gutaryp barýar. Täze ýyl hem ýetip geldi. Okuwçylar gýş kanikulyna çykýarlar. Mekdebimiziň uly zalynda «Täze ýyl baýramy» geçirilýär.

Çagalar, täze ýylyňyz gutly bolsun! Asmanyňyz hemişe arassa bolsun!

Gönükme 190. Goşgyny okaň we depderiňize ýazyň, sypatlaryň aşagyny çyzyň.

Aýaz baba

Aýaz baba, aýaz baba,
Donuň bardyr buz ýakaly.
Egil aşak, egil, baba,
Ýakaňa ýyllyz dakaly.

Telpegiň ak gyrawmydyr,
Saç-sakgalyň kümüş ýaly.
Toýlap biziň toýumyzy,
Sen nogul seç, biz oýnaly.

(Ý. Haýydow)

Gönükme 191. Soraglary okaň, soňra nusgada görkezilişi ýaly edip, olary jogaby bilen depderiňize ýazyň.

Nusga: Nähili ýap? Suwly ýap. ...

Nähili ýap?	Nähili kagyz?
Neneňsi ýer?	Nähili kitap?
Nähili burç?	Nähili suw?
Neneňsi köçe?	Neneňsi dag?

Ýazan jogabyňyzdan sypatlary we olaryň öz baglanýan atlarynyň nämesini aňladýandygyny aýdyp beriň.

Gönükme 192. Teksti okaň. *Kim?, näme?, nire?* diýen soraga jogap bolýan sözleri saýlap, depderiňize ýazyň. Soraglara dilden jogap beriň.

Ýeralma

Ýeralma Amerikadan Ýewropa 16-njy asyrda alyp gelýärler. 18-nji asyryň başlarynda Russiýa ýaýraýar. Özbegistanda ýeralma 19-njy asyryň ortalaryndan başlap ekilýär. Ýeralmadan dürli tagamlary taýýarlamak bolýar.

?! Soraglar:

1. Ýeralma ekini Ýewropadan Russiýa gelýänçä aradan näçe ýyl geçipdir?
2. Russiýadan Özbegistana gelýänçä aradan näçe ýyl geçipdir?
3. Ýewropadan Özbegistana gelip ýaýraýançä aradan näçe ýyl geçipdir?
4. Bir asyr näçe ýyla deň?
5. Sen ýeralmany nähili edip iýmegi gowy görýärsiň?

Gönükme 193. Aşakdaky atlary okaň we göçüriň. Olaryň manylary boýunça haýwanlary we guşlary aňladýandygyna üns beriň.

Guzy, göle, bilbil, kepderi, düýe, at, ýaby, taý, kürre, köşek, garasar, torgaý, horaz, sygyr, goýun, geçi, it, garga, keýik, möjek.

Gönükme 194. Okaň we haýwanlary aňladýan atlary tapyp, depderiňize ýazyň. Öz bilýän öý haýwanlaryňyzyň adyny ulanyp, üç sany sözlem düzüň.

Oba hojalygynda at, düýe, sygyr, goýun, geçi ýaly öý haýwanlarynyň ösdürilişine uly üns berilýär. Biziň mekdebimiziň janly burçunda towşan, pyşbaga, kirpi bar. Biziň goňşymyzyň düýesi bar. Olar düýäni sagýarlar. Süýdünden agaran, çal edýärler.

Gönükme 195. Goşgyny labyzly okaň. Goşgudaky sypatlary aýdyp beriň.

Köçede ýatan depder

Ýyrtyk depder çaşyp ýatyr
Sahypasyn ýel oýnaýar.
Gözün dikip bir gär geçi
Şol depdere golaýlaýar.

Golaý bardy, ysyrgandy
Depdere degrip burnuny.
Ilkibaşda ol depderi
Iýäýjek ýaly görüdi.

Íymedi, geçdi-de gitdi
Dowam edip öz ýoluny.
Gitdi keýpsiz garanjaklap
Kä sagyny, kä soluny.

Bardyk depderiň ýanyňa,
Içi-daşy ýyrtyk-ýyrtyk.
Bahalaryn bilmek üçin
Sahypasyn açyp gördük.

Hemmesi ikilik eken,
Ýok eken ýeke üçi-de.
Asyl, ikilik bahany
Halamaz eken geçi-de.

(K. Nurbadow)

Gönükme 196. Okaň we nusgada görkezilişi ýaly edip, depderiňize ýazyň.

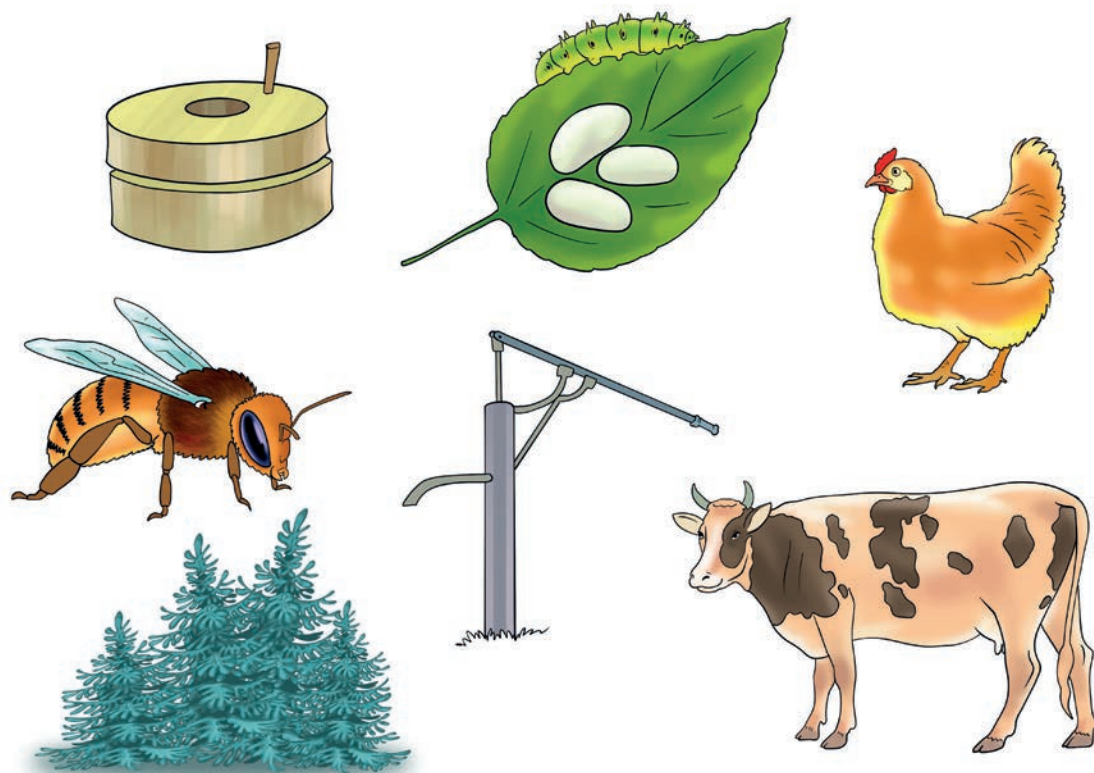
Nusga:

Adamy aňladýan atlar: artist, okuwçy,...

Haýwany aňladýan atlar: Köşek, çebiş,...

Köşek, artist, serçe, okuwçy, çebiş, çaga, işçi, tokly, sygyr, aýal, göle, gyz, baýguş, torgaý, gelin, keýik, towşan, mugallym.

ЎДИ ҺАЗЫНА

Tebigat we jemgyýet biri-biriniň aýrylmaz bölegidir. Şoňa gowy düşünen ata-babalarymyz tebigata seresaply çemeleşipdirler. Ony ýedi pudaga: sygyr, towuk, balary, ýüpek gurçugy, jykyr, degirmen, tokaýa bölüp, biri-biri bilen baglanyşdyryp dolandyran adamlar hor bolmandyrlar. Bular biziň ýaşayşymyz üçin möhüm hasaplanypdyr. Mysal üçin: sygyr häzir hem özüniň gadymky tarypy – ýedi hazynanyň biri bolup galdy. Gadymky adamlar sygry diňe eti we derisi üçin saklapdyrlar. Soňra daýhançylygyň ösmegi bilen öküzlerden ýer sürmekde, agyr ýükleri daşamakda peýdalanyp başlapdyrlar. Sygyrlaryň käbirleri bir günde 20 litre çenli süýt berýär. Käbir sygyrlar köp süýt berýär, emma süydi goýy bolmaýar. Bu sygyrlaryň tohumyna bagly. Sygyr süýt berýär, süýt bolsa ýag, gaýmak, gatyk, çekize, tvorog, peýnir diýmekdir. Süýt örän gymmatly

önümdir. Onda adam üçin zerur bolan birnäçe maddalar – belok, ýag, uglewodlar dürli duzlar we ähli witaminler, fermentler, gormonlar bar. Öýde süýt bişirilýär, şonda ondaky mikroblar ölýär. Süýdi hökman bişirip ulanmaly, çünki onda adamy kesel etmegi mümkin bolan mikroblar bolmagy mümkin.

Towuklar hem 4500 ýyl mundan öň eldekileşdirilipdir. Häzir ýer ýüzünde towuklaryň 283 görnüşi ýaşaýar. Tokaýlarda ýaşaýan tawuslar, daglarda ýaşaýan käkilikler, bedene we sülgünler hem towuklara degişlidir. Horazlarynyň perleri örän owadan bolup, dürli reňkde öwşün atýar. Mäkiýanlary bolsa solgun, külreňkde bolýar. Olar höwürtgge gurman, 25-e çenli ýumurtga guzlaýarlar. Ýumurtgadan çykan jüyjelerini mäkiýanlary yzyna eýerdip bakýar. Horaz nesline gamhorluk etmeýär. Hind towugy hem towuklara degişli bolup, ony ilki Amerikanyň indeýesleri eldekileşdiripdir. Towuklar bize ýumşak per, süýji et we ýumurtga berýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Ýedi hazyna nämeler girýär?
2. Sygyr ilki nähili eldekileşdirilipdir?
3. Sygyrdan nähili maksatlarda peýdalanypdyrlar?
4. Sygryň bize nähili peýdasy bar?
5. Towuklar haçan eldeki bolupdyr?
6. Olar nähili köpelyärler?
7. Towugyň nähili peýdasy bar?

Gönükme 197. Tekstden sygyrdan we towukdan alynýan önümleri tapyp, depderiňize ýazyň. Olar nähili soraglara jogap bolýarlar?

Gönükme 198. Okañ we depderiñize ýazyň. *Kim?, näme?* diýen soraga jogap bolýan sözleriň aşagyny çyzyň.

Awstraliýanyň çöllerinde örän uly ganatly düýeguş – emu köp ýaýrapdyr. Onuň boýy 170 santimetr, agramy 37 – 55 kilogram gelýär. Düýeguşlar hem örän gadymky guşlardan hasaplanýar. Olaryň eti iýilýär.

Gönükme 199. Sözlemleri okañ we olaryň içindäki sypatlary öz degişli atlary bilen depderiñize ýazyň. Göçürip alan sypatlaryňyz nähili soraglara jogap bolýarlar?

Nusga: Uly çynar,...

Şahymerdanda uly çynar bar. Ol çynar tomsuna gök ýapruga bürenýär. Güýzde ol gök ýapraklar sary ýaprak bolup dökülýärler. Ak pagta biziň Watanymyzyň baýlygydyr. Oña «Ak altyn» diýip, ýöne ýere aýdylmaýar.

Gönükme 200. Okañ we depderiñize ýazyň. Jogabyňy tapyň we suratyny çekiň.

Gädik-gädik kekeji bar,
Zat çokmaga tikeji bar,
Gygyranda ganat kakar,
Görüň, göge, ýere bakar.

Ýakymlydyr onuň sesi,

Ýañlandyrar beýik – pesi,
Bu nämedir ýadyňa sal,
Gadym wagtyň sagady ol.
OBADA GYŞ IŞLARI

Gyşyň düşmegi bilen howa has sowaýar. Meýdandaky ekinleri we beýleki ösümlikleri sowuk urýar. Açyk, güneşli, ygally günler bolsa köpelyär. Meýdanda işlemek kynlaşýar. Meýdanda işläp ýören maşynlar we daýhanlar seýregräk görünýärler. Daşyndan syn edip seretseň, meýdan işleri gutaran ýaly bolup görünýär. Emma bu hakykatda beýle däl. Gyş aýlarynda meýdanda köp işler edilýär. Täze ýylyň hasylynyň düýbünü tutmak işleri geçirilýär.

Ekin ekiljek ýerler tekizlenýär. Dökün dökülýär. Ekiljek ýerler sürülýär we suwarylýar. Şeýlelik bilen ekinlerden köp hasyl almak aladasy edilýär.

Gyş paslynda agaçlaryň guran we döwlen şahalary kesilip aýrylýar. Hatar aralarynda hapa-haşal otlar ýygylp aýrylýar. Hatar aralary sürlüp, düýpleri depilip goýulýar.

Olara gyş suwy berilýär.

Obalaryň yssyhanalarynda pomidor, hyýar, sogan we başga gök önümler ösdürip ýetişdirilýär.

Obada meýdan işleriniň hemmesi diýen ýaly maşyn bilen ýerine ýetirilýär. Ýeri tekizleýän, sürýän, ýap gazýan, çil çekýän, pagta ekýän, otaýan, ýygýan, körek arassalaýan, ot, ýygýan, arpa, bugdaý orýan, döwýän we başga şular ýaly köp dürli maşynlar bar. Bu maşynlar gyş paslynda köp ulanylmaýarlar. Olar remont edilýär. Gyş wagtynda MTP-nyň ussahanasynda iş has köpeliýär. Maşynlar geljek ýylyň ýazynda, tomsunda, güýzünde oňat işlär ýaly edilip abatlanylýar. Olar arassalanyp, ýaglanyp ýaz ekişine we beýleki meýdan işleri üçin birkemsiz taýýar edilip goýulýar. Olar aýratyn tämiz jaýlarda saklanylýar.

Bulardan başga-da daýhanlar ýaz we güýz ekinleri üçin gerek bolan her hili tohumlary taýýarlaýarlar. Olary arassa, gury ýerlerde goýýarlar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Sowuk, bulutly günler ýylyň haýsy paslynda bolýar?
2. Gyşda daýhanlar ekin meýdanlarynda nähili işleri ýerine ýetirýärler?
3. Häzir obanyň ekin meýdanyndaky işleriň köpüsi näme bilen ýerine ýetirilýär?
4. Siziň obaňyzda bolan ekin maşynlarynyň adyny aýdyp beriň.
5. Näme sebäpli obalarda ekin maşynlaryny gyşda remont edýärler?

Gönükme 201. Teksti okaň we дәne atlaryny saýlap depderiňize ýazyň.

Häzir hemme obalarda diýen ýaly guşçulyk fermalary bar. Gyşda bu fermalarda-da iş köp bolýar. Guşlar köp dürli дәne iýmitlerini talap edýärler. Olar bugdaý, arpa, jöwen,

mekgejöwen ýaly дәne iýmitleri bilen iýmitlendirilýär. Bulara wagtly-wagtynda iým, suw berilýär. Saklanýan ýerleri arassalanýar.

Gönükme 202. Sözlemleri göçürüň we sypatlaryň aşagyny çyzyň. Aşagyny çyzan sypatlaryňyzyň nähili soraglara jogap bolýandygyny aýdyň. Olar atlaryň nämesini aňladýarlar?

Ödebaý aga Ýusupbege kiçijik güjük getirip berdi. Ol alaja güjük eken. Maýsanyň gowy gurjagy bar. Maýsa oňa gyzyl matadan köýnek tikdi. Kiçijik gölejik ot iýýär.

Gönükme 203. Nokatlaryň ýerine şol atlaryň reňkini we tagamyny aňladýan sözleri tapyp, depderiňize ýazyň.

... hyýar, ... çörek, ... kädi, ... ýaprak, ... nar, ... alma, ... gar, ... gant, ... burç, ... garpyz, ... dag.

Nusga: Ýaşyl hyýar, ...

Gönükme 204. Ýañyltmajy okaň we depderiňize ýazyň. Tiz aýtmagy öwreniň.

Garagol horaz

Hekgerip gezer horaz,
Tüýs arabozar horaz.
Däne çokmaly bolsa,
Hemmeden ozar horaz.

Gönükme 205. Goşgyny labyzly okan we ýat tutuň.

Ýaş serhetçi

Ol haýbatly.

Barýar batly
Bakyp obañ öñüne.
Öýne gaýdýar,
Aýdym aýdýar
Goşup toýnak heñine.

Atyna bak,
Galam gulak
Inçe beden, dik boýun.
Garap daşyn,
Silkip başyn,
Barşyna edýär oýun.

Ýaş serhetçiñ paýyna iñ
Uly hormat düşüpdür.
Oñ saklaýan
Oñ ekleýän
Baglary ýetişipdür.

(R. Seyidow)

BAL ARY

Baly gowy görmeýän adam bolmasa gerek. Bu ajaýyp iýmiti balarynyň öýündäki mum ketejiklerden alynýanlygyny hemmämiz bilýäris. Bu ýere baly – bal arylary alyp gelýär. Balarysy gadymdan gymmat baha önüm bolan baly, propolisi, ene arynyň süýdi, arynyň zäheri we oba hojalyk ekinlerini tozanlandyrmak üçin saklanýar.

Adamlar gadym zamanlardan bäri arynyň balyny iýýärler. Ir döwürlerde ýabany arynyň balyny ýygýan awçylar bolupdyr. Soňra wagtyň geçmegi bilen arylar hem eldekileşdirilipdir. Olary ýörite ýasalan gutularda saklaýarlar. Balyň peýdaly nygmatdygyny adamlar gadymdan bilipdirler. Hadys kitabynda hem onuň peýdaly häsiýetleri barada aýdylýar. Abu Ali ibn Sina öz eserlerinde balyň köp kesellere berýän peýdasy barada ýazypdyr. Balyň düzüminde adam organizmi üçin zerur bolan «A» rowitamini bar. Balarynyň süýdi hem köp kesellere garşy göreşip, adamyň dürli kesellere garşylyk görkezmek ukybyny artdyrýar. Arynyň iň gymmatbaha dermany onuň zäheridir. Käwagtlarda arynyň çakmagy ýaman netijelere alyp gelmegi mümkin. Emma onuň zäherinden dogry peýdalanylsa, ol adamy birnäçe kesellerden gorap saklaýar.

?! Soraglar we ýumuşlar:

1. Sen bal arysyny gördüňmi?
2. Ol nähili işleýär?
3. Balary baradaky nähili multfilmleri bilýärsiňiz? Olar barada gürrüň edip beriň.
4. Bal arysundan alynýan önümleri aýdyp beriň.

Gönükme 206. Goşgyny labyzly okaň we depderiňize ýazyň. Sypat sözleriniň aşagyny çyzyň. Olar nähili soraglara jogap bolýarlar.

Bal arysy

Bahar gujak açyp, şöhle saçanda,
Baglar ýaşyl geýip, güller açanda,

Arylar uçdular gözel çöllere,
Gondular hoş ysly terje güllere.

Göýä olar işden ýadamaz batyr,
Bir gülden süýjini, bir gülden atyr.

Ýygnaşdyryp, bir-birine goşýarlar,
«Bal iýiň!» diýýän dek wyzzyldaşýarlar.

(Ý. Nasyrly)

Gönükme 207. Şygry labyzly okaň we depderiňize ýazyň. Sypatlaryň aşagyny çyzyň. Olaryň nähili soraga jogap bolýandygyny we özüne degişli atlaryň niresinde ulanylýandygyny aýdyň.

Gar ýagýar

Höwes birleşip,
Gözler gamaşyp,
Ýagar petde-petde gar.
Dokluk üçin
Sepip ýagar her säher.

Ap-ak meýdan
Gözel meýdan
Höwes paýlar ynsana.
Oýnap, uçup,
Ýeri guçup
Bagt getirer daýhana!

(S. Aşurow)

Gönükme 208. Aşakdaky sözleri göçürüň we sypatlary aýdyp beriň. Sypatlar öz baglanýan atlarynyň niresinde gelýär we olaryň nämesini aňladýar?

Ak gar, gara ädik, gyzyl köýnek, torly gawun, ýogyn agaç, ýaşyl ýaprak, inçe sapak, akyllý oglan, güýçli adam, suwly ýap, dogry taýak, uzyn ýol, giň köçe.

Gönükme 209. Ýañyltmajy okaň we depderiňize ýazyň. Tiz aýtmagy öwreniň.

Aýy balara bal berdimi?
Balary aýa bal berdimi?

Gönükme 210. Okaň we ýazanyňyzda sypat sözleriniň aşagyny çyzyň.

Meniň atam balary bakýar. Onuň aýtmagyna görä, balary ýedi hazynanyň biri eken. Balaryny bakmak üçin ösümlüklere baý bolan otluk meýdan gerek. Sebäbi bal ösümlükleriň güllerinden ýygylýar. Balarylar örän ynjuk bolýar. Olaryň ýanyna baranda arassa eşikde barmaly. Eger beýle bolmasa, olaryň gahary gelip, çakmagy mümkin.

Gönükme 211. Okañ we maglumatlara üns beriñ. Depderiñize ýazyñ.

Gülüñ ysyny adam bir metrden, balary bolsa müñ metrden alýar.

Bir çemçe baly ýygmak üçin balary on dokuz müñ güle gonýar.

Bir balary gutusyna altmyş müñe golaý balary sygýar.

Balary sagadyna altmyş kilometr tizlik bilen hereket edip bilýär.

Her balary maşgalasynda bir sany ene we ýüzden gowrak erkek ary bolýar.

Gönükme 212. Nokatlara derek degişli soraglary ýazyp, sözlemleri göçüriñ we sypatlaryň aşagyny çyzyñ.

Nusga: Ikinji synpyñ okuwçylary akja (nähili?) köýnek, gara (nähili?) balak geýipdirler.

Ikinji synpyñ okuwçylary akja (...?) köýnek, gara (...?) balak geýipdirler. Agtyjygy garry (...?) atasynyñ gyzykly (...?) ertekisini diñleýärdi. Biziñ synpymyzda görelde (...?) okuwçylar köp. Ýazda miweli (...?) agaçlar gülleýärler.

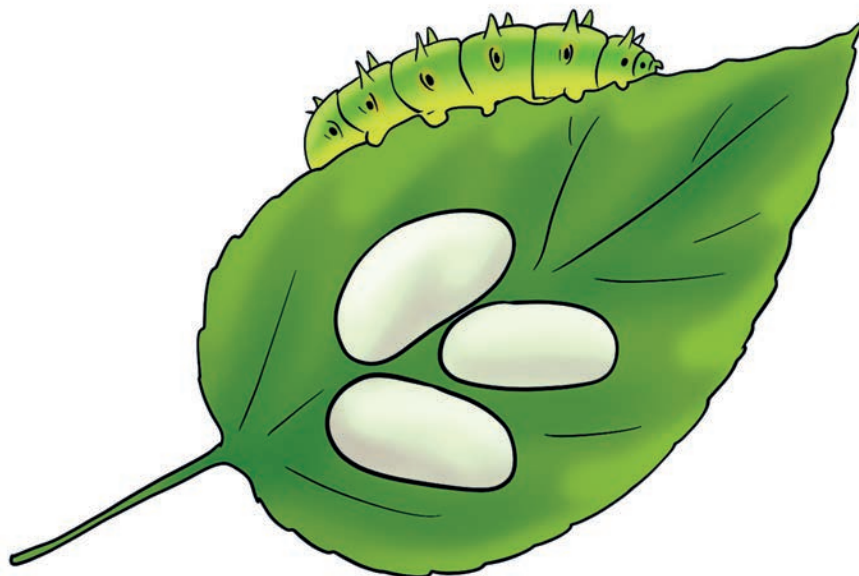

Gönükme 213. Aşakdaky sypatlary okañ we nokatlara derek olaryñ baglanýan atlaryny getirip, depderiñize ýazyñ. Göçüren sözleriñizdäki sypatlaryñ nähili soraglara jogap bolýandygyny aýdyp beriñ.

Nusga: Gara ädik, ak gar, ...

Gara ..., ak ..., gök ..., suwly ..., şor ..., süýji ..., aýy ..., ýumşak ..., gara ..., uzyn ..., gysga ..., inçe ..., pes ..., beýik ..., ýogyn ...

YÜPEK

Yüpek häzirki wagtda dokmaçylykda giñden ulanylyp gelinýär. Şu ýerde asyrlar dowamynda dokalyp gelýän milli medeniýetimiziň bir bölegine öwrülen Margilan atlaslaryny aýtmak bolar. Bu günki günde älemgoşar ýaly öwşün atýan atlas we adras matalarymyz halkara meýdana ýaýrady. Sebäbi yüpek Ýewropada şahana mata hasaplanýar. Biziň Watanymyzda bolsa gyzlaryň bukjasyny atlas we adrassyz göz öňüne getirip bilmeýäris.

Jykyr – gadymdan künjüden we zygyrdan ýag alýan desga. Ýag – gazanymyzyň gaýnamagy üçin gymmatly nygmatdyr. Gadym zamanlardan zygyr we künji ýagynyň peýdasy barada köp maglumatlar bar. Aýratyn hem dünýä meşhur palawymyzy ýagsyz göz öňüne getirip bolmaýar.

Degirmen hem bugdaýy üwäp, un edip berýän desga. Degirmen nanyny adamlar gadym wagtlardan gadyplapdyrlar. Halkymyz öýüne myhman gelse, saçak ýazyp, ilki bilen nan goýupdyr. Watan gullugyna gitmezden öň ogullaryna nan ýaly bitin bolsun diýip, nan dişledirdiler.

Ýere gaçan nanyň ownugyny hem alyp, maňlaýyňa degirmegi çagalykdan öwredýärler.

Halkymyzyň durmuşynda tokaýlaryň hem örän uly ähmiýeti bar. Agaja ymaratyň diregi diýip ýöne ýere aýdylmaýar. Agaç atmosferany arassalamakda hem möhüm serişde bolup hyzmat edýär. Şonuň üçin hem ondan akylly başly peýdalanmak biziň borjumyzdyr. Ilimizde bir ajaýyp däp bar. Çaga dogulsa, ýagşy niýetler bilen onuň adyna agaç nahalyny ekýärler. Şonuň üçin tokaýa hem ýedi hazynanyň biri diýilýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Ýüpek barada nämeleri öwrendiňiz?
2. Sen ýüpek matany gördüňmi?
3. Jykyr barada nämeleri bildiňiz?
4. Degirmen barada nämeleri bildiňiz?
5. Siz jykyry ýa-da degirmeni gördiňizmi?
6. Tokaýlara näme sebäpden ýedi hazyna diýipdirler?

Gönükme 214. Okaň we depderiňize ýazyň. Sypat sözleriniň aşagyny çyzyň.

Rowaýatlarda aýdylmagyna görä, her gün daňdan iki sany perişde iýmit paýlaýan eken. Horaz bolsa: «Adamlar iýmitden galmasyn» – diýip, irden oýarmaga hereket edýän eken. Ýnha şunuň ýaly gowy niýetleri üçin ata-babalarymyz towugy ýedi hazynanyň hataryna goşupdyr. Ol diňe eti, ýumurtgasy bilen däl-de, eýsem howlymyzy dürli zyýanly mör-möjeklerden arassalamagy bilen hem peýda berýär.

Gönükme 215. Aşakda berlen sypat sözlerini degişli at bilen ýazyň. Soňra sözlem içinde getirip depderiňize yazyň.

Nusga: Gyzyl alma. Biziň bagymyzda baş düýp gyzyl alma bar.

Gyzyl, şor, kelte, suwly.

Gönükme 216. Hekaýany okaň we göçüriň. Sypatlaryň aşagyny çyzyň. Olaryň baglanýan atlaryny, soragyny aýdyp beriň.

Alyşir bir günü täze şygryny ýazypdyr. Ony бага baryp belent owaz bilen okapdyr. Şol wagt bagdaky belent agaçda oturan bilbil Alyşiriň ýakymly sesini eşidipdir. Ýaş şahyryň gök gürleýän ýaly, kä daň şemaly ýaly sesi bilbili özüne çekipdir.

Gönükme 217. Krosswordy çözüň.

1	2	3	4

5	6	7	8

9	10	11

12	13	7	1	14

Adam miwesi –

1, 9, 1, 3 3, 8, 11, 6, 12 – 7, 1, 5, 1.

Gönükme 218. Kodlar boýunça crosswordy çözüň.

	•	*	★	#
○	A	L	G	K
△	P	D	Ö	I
□	Y	M	R	S

○ # □ * - ○ △ * ○ * ○ ★ △ ★ □ # △

MAZMUNY

I BAP. MEN, SEN, OL WE OLAR

Garaşsyzlyk meýdany	3
Watan näme?	5
Salam mekdep.....	7
Täsin çagalar	10
Güýz gelende	13
Jemgyýetçilik transporty	15
Metro	18
Oglanlar we kitap.....	20

II BAP. TEBIGAT NYGMATLARY

Özbekistanyň özboluşly tebigaty	23
Sahy güýz.....	25
Asmanyň ýere myhman bolşy	28
Antarktida – buzly diýar	32
Antarktidanyň özleşdirilmegi.....	34
Kapitan	36
Dünýä ummanlary	39
Näme üçin deňiz buz bilen örtülen	42
Bereket derýasy.....	45
Öwser Jeýhun şemallary	47
Hakyky ýoldaş	50
Hasyl baýramy.....	52

III BAP. SAGDYN TENDE –SAGDYN AKYL

Saglygyň girewi	54
Serdaryň ýalňyşy	57
Witaminler.....	60
Peýdaly gök önümler	61
Ösümlikleriň jedeli	65
Iki dogan	67
Gyzyl kitap	70
Ene leglegiň aladasy	75
Wirus näme?	78
Gripp, alamatlary we onuň öňüni almak	81
Özbeqistan Respublikasynyň Konstitusiyasy	83

IV BAP. KÄRIM – BUÝSANJYM

Ýaltalyk – ýaman endik.....	86
Sen ataňa kömek berýärmiň?.....	90
Ýagşy näme, ýaman näme?.....	93
Tagzym	97
Haýp	99
Mellek	102
Mekgejöwen	106
Bugdaý	108

V BAP. ÝAŞ YKDYSATÇY

Kommunal hyzmatlar.....	114
Meniň gapjyk tapuşym	117
Gyşda	119
Ýedi hazyna.....	126
Obada gyş işleri.....	129
Balary	132
Ýüpek	137

O'quv nashri

Sh. Abdullayeva, G. Abdullayeva, G. Velbegov

ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGI

(Turkman tilida)

*Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
3-sinfi uchun darslik*

1-qism

Yangi nashr

Redaktor-korrektor: *Aýnura Alymjanowa*
Suratçylar: *Azizbek Jabbarow, Najotbek Jorabaýew*
Çeper redaktor: *Sarwar Farmanow*
Tehniki redaktor: *Akmal Suleýmanow*
Dizaýner: *Dilmurad Mulla-Ahunow*
Sahypalaýjy: *Zilola Aliýewa*

2022-nji ýylyň 8-nji aprelinde çap etmäge rugsat edildi.
Ölçeği 60x84¹/₈. Ofset kagyzy. «Arial» garniturası.
Ofset usulynda çap edildi. Şertli neşir listi 16,74. Neşir listi 9,61.
000 nusgada çap edildi. Buýurma № .

Kärendä berlen dersligiň ýagdaýyny görkezýän jedwel

№	Okuwçynyň ady, familyasy	Okuw ýyly	Dersligiň alnandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçy-synyň goly	Dersligiň tabşyrylandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçy-synyň goly
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Derslik kärendä berlip, okuw ýylynyň ahyrynda gaýtaryp alnanda ýokarky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky bahalanmak tertibine esaslanyp doldurylýar:

Täze	Dersligiň ilkinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy.
Gowy	Jilti gowy, dersligiň esasy böleginden bölünmedik. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, goparylmadyk, sahypalarynda ýazgylar we çyzgylar ýok.
Kanagatlanarly	Jilti ýenjilen, kä ýerleri çyzylan, gyalary gädilen, dersligiň esasy böleginden bölek ýerleri bar, peýdalanyjy tarapyndan, kanagatlanarly derejede abatlanypdyr. Goparlan sahypalary ýelimlenen käbir sahypalary çyzylan.
Kanagatlanarsyz	Jilti çyzylan, ýyrtyk, esasy böleginden aýrylan ýyrtylan ýeri düşüp galan, kanagatlanarsyz derejede abatlanan. Sahypalary ýyrtylan, listleri ýetişmeýär, çyzyp taşlanan. Dersligi gaýtadan dikeldip bolmaýar.